

Το Κράτος-Έθνος και η Αγορά

ΤΑΚΗΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να δείξει ότι η σημερινή παρακμή του κράτους-έθνους, η οποία είναι ιδιαίτερα εμφανής μέσα στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, δηλαδή εκεί όπου ακριβώς αναδύθηκε ιστορικά το κράτος-έθνος, συνδέεται στενά με τη σημερινή διεθνοποιημένη φάση αυτού που θα ονομάσω η διαδικασία της αγοραιοποίησης. Πρόκειται για μια ιστορική διαδικασία που μετέβαλε τις κοινωνικά ελεγχόμενες οικονομίες του παρελθόντος στη σημερινή οικονομία της αγοράς. Το άρθρο αποσκοπεί επίσης να δείξει ότι η άνοδος στον αιώνα μας του φαινομένου που ονομάζω κρατισμός, δηλαδή της περιόδου ενεργού κρατικού ελέγχου πάνω στην οικονομία και παρέμβασης στον αυτο-ρυθμιζόμενο μηχανισμό της αγοράς, δεν ήταν παρά ένα σύντομο διάλειμμα στη διαδικασία αγοραιοποίησης. Η κρατικιστική φάση της διαδικασίας αυτής δεν κράτησε παρά μόνο μισό αιώνα. Την ακολούθησε η σημερινή διεθνοποιημένη φάση αναδίπλωσης του κρατικού ελέγχου επί της οικονομίας, μέσα στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Ο κρατισμός, ιδιαίτερα στη δυτική σοσιαλδημοκρατική μορφή του, δεν ήταν παρά μια καταδικασμένη εκ των προτέρων απόπειρα να θέσει αποτελεσματικούς κοινωνικούς περιορισμούς στη διαδικασία αγοραιοποίησης. Κι αυτό έχει σαν συνέπεια ότι η σημερινή ρητορεία των σοσιαλιστών και οικοσοσιαλιστών για την ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών δεν είναι παρά ένα ακόμη όνειρο: μέσα στο καπιταλιστικό θεσμικό πλαίσιο η διαδικασία αγοραιοποίησης δεν είναι αναστρέψιμη. Με άλλα λόγια, από τη στιγμή που εγκαθίσταται η οικονομία της αγοράς, η δική της δυναμική — που συνοψίζεται στο μότο «ανάπτυξη ή θάνατος» — τείνει να υπονομεύει κάθε σοβαρή προσπάθεια δημιουργίας κάποιου μηχανισμού αυτοπροστασίας της κοινωνίας απέναντι στην ηγεμονία της αγοράς και μετασχηματίζει την ίδια την κοινωνία σε μια κοινωνία της αγοράς.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι σημερινές εθνικιστικές συγκρούσεις στην Ανατολική Ευρώπη εκφράζουν ένα μεταβατικό φαινόμενο που σηματοδοτεί την πλήρη ενσωμάτωση των χωρών αυτών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Με άλλα λόγια, οι συγκρούσεις αυτές εκφράζουν μια προηγούμενη φάση στη διαδικασία της αγοραιοποίησης, διαδικασία που σε αυτές τις χώρες διακόπηκε από την έλευση του «υπαρκτού

σοσιαλισμού». Ταυτόχρονα, το κενό, που δημιουργήθηκε από την παρακμή του κρατισμού στη Δυτική Ευρώπη, δεν πληρώθηκε από μια διαδικασία ενδυνάμωσης των κοινοτήτων. Επομένως, η φθορά των κοινοτήτων και των κοινοτικών αξιών — που ενέτεινε η σημερινή επιτάχυνση της διαδικασίας αγοραιοποίησης — σε συνδυασμό με τη δραστική άνοδο της ανεργίας και την παρακμή του κράτους-πρόνοιας, που προέκυψε ως συνέπεια της κατάρρευσης της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, μπορούν να εξηγήσουν σε μεγάλο βαθμό τη σημερινή άνθιση του νεο-ρατσισμού.

Τέλος, ένα μεθοδολογικό θέμα. Η έμφαση που δίνει το άρθρο στις σχέσεις της αγοράς και η αντίστοιχη χρήση μερικών νέων όρων συνεπάγεται μια απόπειρα να διαφοροποιηθεί η ανάλυση που ακολουθεί τόσο από την ορθόδοξη οικονομική όσο και από τη μαρξιστική προσέγγιση, καθώς και από τα διάφορα Πράσινα υβρίδια. Η ήδη καλά θεμελιωμένη αποτυχία της μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας στην ερμηνεία της σημερινής διπλής κρίσης (οικολογική κρίση, διευρυνόμενο άνοιγμα μεταξύ Βορρά και Νότου) κάνει ιδιαίτερα επιτακτική την ανάγκη ανάπτυξης μιας νέας προσέγγισης από Πράσινη ριζοσπαστική σκοπιά. Με αυτή την έννοια, το παρόν άρθρο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως συμβολή στην ανάπτυξη μιας κοινωνικο-οικολογικής προσέγγισης στην ερμηνεία της οικονομικής ιστορίας. Τα συμπεράσματα που συνάγονται από την ερμηνεία αυτή χρησιμοποιούνται κατόπιν για να τεθεί στο ιστορικό της πλαίσιο η σχέση μεταξύ της εξέλιξης της οικονομίας της αγοράς και του εθνικισμού.

Στο άρθρο μου προτάσσω μια σύντομη περιγραφή της μακράς ιστορικής περιόδου που προηγήθηκε της εμφάνισης της καπιταλιστικής αγοράς και συνεχίζω με την εξής περιοδολόγηση της διαδικασίας αγοραιοποίησης: α) την άνοδο του Ευρωπαϊκού κράτους-έθνους και την αγοραιοποίηση της οικονομίας, β) την κρατικιστική φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης και γ) τη σημερινή διεθνοποιημένη φάση. Εν κατακλείδι, θα προσπαθήσω να θέσω μέσα στο προαναφερθέν ιστορικό πλαίσιο τις σημερινές εθνικιστικές συγκρούσεις στην Ευρώπη και το πρόβλημα της ανόδου του νεο-ρατσισμού.

Προκαπιταλιστικές αγορές και η απουσία κρατών-εθνών

Η διαδικασία αγοραιοποίησης είναι μια διαδικασία που τείνει να μετατρέψει όλους τους πολίτες σε απλούς αγοραστές και πωλητές και να μεταβάλει όλα τα αγαθά και τις υπηρεσίες, συμπεριλαμβανομένων της ανθρώπινης εργασίας και της γης, σε εμπορεύματα που ανταλλάσσονται μέσα στο πλαίσιο της αγοράς. Ωστόσο, μολονότι σήμερα η αγορά διαποτίζει όλες τις πτυχές της ζωής, από την οικογενειακή ζωή μέχρι την κουλτούρα, την παιδεία, τη θρησκεία κ.τ.λ. εύκολα μπορεί να δειχτεί ότι, παρά το γεγονός ότι οι αγορές υπάρχουν εδώ και πάρα πολύ καιρό, η αγοραιοποίηση της οικονομίας συνιστά καινούργιο φαινόμενο το οποίο εμφανίστηκε τους τελευταίους δύο αιώνες.

Έτσι, όπως σημειώνει ο Karl Polanyi στο κλασικό του βιβλίο *The Great Transformation* (Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός):

Πριν από την εποχή μας δεν υπήρξε καμιά οικονομία που να ελέγχεται, έστω κατ'αρχήν, από αγορές (...) μολονότι ο θεσμός της αγοράς ήταν αρκετά διαδεδομένος από την ύστερη Λίθινη Εποχή και μετά, ο ρόλος της στην οικονομική ζωή δεν ήταν παρά περιστασιακός (...) παρά το γεγονός ότι η ιστορία και η εθνογραφία γνωρίζουν διάφορα είδη οικονομιών που οι περισσότερες από αυτές εμπεριέχουν το θεσμό της αγοράς, δεν γνωρίζουν κανένα είδος οικονομίας που να προϋπήρξε της δικής μας και η οποία, έστω και κατά προσέγγιση, να ελεγχόταν ή να ρυθμιζόταν από αγορές.¹

Πράγματι, όπως τονίζει ο ίδιος συγγραφέας:

Όλα τα οικονομικά συστήματα που γνωρίζουμε μέχρι το τέλος της φεουδαρχίας στη Δυτική Ευρώπη ήταν οργανωμένα είτε με βάση τις αρχές της αμοιβαιότητας, ή της αναδιανομής, ή του «νοικοκυριού» (δηλαδή της παραγωγής για ιδιοχρησία) ή κάποιου συνδυασμού των τριών αυτών αρχών.²

Επομένως, τα κίνητρα που διασφάλιζαν τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος προέρχονταν από το έθιμο, το νόμο, τη μαγεία, τη θρησκεία αλλά όχι από το κέρδος. Μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα οι αγορές δεν έπαιζαν σημαντικό ρόλο στο οικονομικό σύστημα. Ακόμα και όταν από τον 16ο αιώνα και μετά οι αγορές όχι μόνο πολλαπλασιάστηκαν αριθμητικά αλλά και έγιναν σημαντικές, ακόμα και τότε, δεν έπαυσαν να ελέγχονται αυστηρά από την κοινωνία με όρους που καθιστούσαν αδύνατη την ύπαρξη οποιασδήποτε αυτορυθμιζόμενης αγοράς, όπως προσφυστάτα περιέγραψε ο P. Kropotkin:

Το εσωτερικό εμπόριο διεξαγόταν αποκλειστικά από τις συντεχνίες — όχι από τους βιοτέχνες ατομικά — οι τιμές καθορίζονταν κατόπιν αμοιβαίας συμφωνίας (...) στην αρχή, το εξωτερικό εμπόριο διεξαγόταν αποκλειστικά από την πόλη και μόνο αργότερα έγινε μονοπώλιο των εμπορικών συντεχνιών και πολύ αργότερα των εμπόρων ατομικά (...) η προμήθεια των βασικών καταναλωτικών αγαθών γινόταν πάντα από την πόλη κι αυτό το έθιμο διατηρήθηκε σε μερικές Ελβετικές πόλεις, σε σχέση με την προμήθεια αραβόσιτου, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.³

Κατά κανόνα, τόσο τα αρχαία όσο και τα φεουδαρχικά οικονομικά συστήματα έχουν τις ρίζες τους στις κοινωνικές σχέσεις, ενώ τα κίνητρα που ρυθμίζουν τη διανομή των

¹ K. Polanyi, *The Great Transformation: the political and economic origins of our time* (Beacon Press, 1944/1957), σελ. 43-44.

² Στο ίδιο, σελ. 55-56.

³ P. Kropotkin, *Selected writings on Anarchism and Revolution* (MIT, 1970), σελ. 231.

υλικών αγαθών είναι μη οικονομικά. Τα αγαθά της καθημερινής ζωής, ακόμα και στην εποχή του πρώιμου Μεσαίωνα, δεν αγοράζονταν και πωλούνταν συνήθως στην αγορά. Κι αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πριν τη Βιομηχανική επανάσταση ούτε η εργασία ούτε η γη ήταν εμπορευματοποιημένες, καθιστά σαφές το ότι η διαδικασία αγοραιοποίησης δεν άρχισε παρά μετά την άνοδο του βιομηχανικού καπιταλισμού. Επομένως, η αυτο-ρυθμιζόμενη αγορά εμφανίσθηκε μόλις στις αρχές του περασμένου αιώνα, όταν, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, δημιουργήθηκε ο θεσμικός διαχωρισμός της κοινωνίας σε οικονομική και πολιτική σφαίρα. Ξεχωριστό οικονομικό σύστημα δεν υπήρξε ούτε στη πρωτόγονη φυλετική κοινωνία, ούτε στη φεουδαρχία, ούτε στον μερκαντιλισμό.⁴ Παρόλα αυτά, ο οικονομικός φιλελευθερισμός επανερμήνευσε ολόκληρη την ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού με βάση τις αρχές της αυτο-ρυθμιζόμενης αγοράς, διαστρέφοντας την πραγματική φύση και τις απαρχές του εμπορίου, των αγορών και του χρήματος καθώς και της ζωής, τότε, της πόλης. Ωστόσο, όλες οι ανθρωπολογικές ή κοινωνιολογικές υποθετικές παραδοχές πάνω στις οποίες βασίζεται η φιλοσοφία του οικονομικού φιλελευθερισμού έχουν αντικρουστεί από την κοινωνική ανθρωπολογία, από μελέτες για την πρωτόγονη οικονομία, από την ιστορία των πρώιμων πολιτισμών και από τη γενική οικονομική ιστορία. Για παράδειγμα, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο πάνω στο οποίο θα μπορούσαν να στηριχθούν οι απόψεις ότι η προσδοκία πληρωμής για εργασία είναι «φυσική» στον άνθρωπο («Ακόμα και στο Μεσαίωνα η πληρωμή για την εργασία κάποιου ξένου ήταν κάτι το ανήκουστο.»⁵) ή ότι το κίνητρο του κέρδους είναι «φυσικό» στον άνθρωπο. Το ίδιο ισχύει σχετικά και με μια άλλη κρίσιμη υποθετική παραδοχή του οικονομικού φιλελευθερισμού σύμφωνα με την οποία οι αγορές, καθώς και το χρήμα, θα εμφανίζονταν αυθόρμητα εάν οι άνθρωποι αφήνονταν μόνοι τους. Στην πραγματικότητα, τόσο οι αγορές όσο και το χρήμα δεν προκύπτουν μέσα από την κοινότητα αλλά έξω από αυτήν.⁶ Το ίδιο το εμπόριο δεν στηρίζεται στις αγορές. Ακόμα και το μεσαιωνικό εμπόριο αναπτύχθηκε απαρχής κάτω από την επίδραση του εξωτερικού εμπορίου μάλλον παρά του τοπικού, και είχε περισσότερο δια-κοινοτικό χαρακτήρα παρά χαρακτήρα εμπορίου μεταξύ ατόμων. Επιπλέον, οι τοπικές αγορές δεν είχαν την τάση να μεγεθύνονται,⁷ γεγονός που συνεπάγεται ότι, σε αντίθεση με την τετριμμένη σοφία που μας κληροδότησαν φιλελεύθεροι (και μαρξιστές), τίποτα το «αναπόφευκτο» δεν υπάρχει σχετικά με την αγοραιοποίηση της οικονομίας.

Παρόμοια, τίποτα το αναπόφευκτο δεν υπάρχει κι όσον αφορά στη συσχετιζόμενη και παράλληλη προς τη διαδικασία αγοραιοποίησης άνοδο του σύγχρονου κράτους-

⁴ K. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σελ. 71.

⁵ R. H. Lowie, αναφέρεται από τον Polanyi, ό.π., σελ. 270.

⁶ Βλ. για σχετικά ανθρωπολογικά στοιχεία K. Polanyi, ό.π., σελ. 274-276.

⁷ «Εκ πρώτης όψεως, θα ήταν φυσικό να υποθέσουμε ότι μέσα στον αγροτικό πληθυσμό αναπτύχθηκε σταδιακά μια εμπορική τάξη. Όμως, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να δίνει κάποια αξιοπιστία σε αυτή τη θεωρία»,

Pirenne, *Medieval Cities*, όπως αναφέρεται από τον Polanyi, ό.π., σελ. 275.

έθνους, εξέλιξη που οι μαρξιστές⁸ θεωρούν ως αναπόσπαστο τμήμα της «νεωτερικότητας» και της προόδου. Στη πραγματικότητα, όπως παρατηρεί ο Bookchin, «εάν λάβουμε υπόψη μας το μεγάλο αριθμό των κοινοτικών συνομοσπονδιών που υπήρχαν στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του 11ου αιώνα και στους αιώνες που επακολούθησαν, η βεβαιότητα που τόσο επικρατεί σήμερα στη σύγχρονη ιστοριογραφία ότι το Ευρωπαϊκό κράτος-έθνος αποτελεί 'λογική' εξέλιξη του φεουδαρχισμού μόνο σαν μεροληπτική άποψη μπορεί να θεωρηθεί.»⁹ Επομένως, μολονότι το κράτος εμφανίστηκε πριν από 5.500 περίπου χρόνια στην Αίγυπτο, όταν η δημιουργία οικονομικού πλεονάσματος κατέστησε δυνατή την οικονομική ανισότητα, τα κράτη-έθνη δεν άρχισαν να αναπτύσσονται παρά μόνο στη περίοδο μεταξύ του 14ου και 16ου αιώνα. Πράγματι, η σημερινή μορφή του κράτους-έθνους και του εθνικισμού δεν άρχισε να διαμορφώνεται παρά μόνο προς τα τέλη του 17ου αιώνα. Κι αυτό δεν έγινε χωρίς σημαντική αντίσταση από τις ελεύθερες πόλεις της εποχής εκείνης κι από τα διάφορα ατίθασα χωριά. Η ιδέα του «έθνους», όπως επισημαίνει ο ίδιος συγγραφέας,¹⁰ ήταν ξένη στην αρχαία σκέψη και οι άνθρωποι ήταν δεμένοι με τη συγγενική τους ομάδα και την κοινότητά τους ή ίσως την τοπική περιοχή τους. Για παράδειγμα, ελληνικό «έθνος» ουδέποτε αναπτύχθηκε μεταξύ των ελληνικών πόλεων, ενώ οι μεγάλες αυτοκρατορίες του αρχαίου κόσμου δεν ήταν «έθνη», με καμιά έννοια του όρου. Ακόμα και στο Μεσαίωνα, όπως υποστηρίζει η April Carter, παρά το γεγονός ότι ορισμένες μοναρχίες πράγματι είχαν τις δικές τους εθνικές εδαφικές περιοχές και διεκδικούσαν κυριαρχική εξουσία επ'αυτών, οι μοναρχίες αυτές αποτελούσαν απλώς μέρος της Ευρωπαϊκής Χριστιανοσύνης, ούτως ώστε «ελάχιστο εθνικό κράτος υπήρχε — και στην πραγματικότητα ελάχιστο απ' αυτό που εννοούμε σήμερα σαν κράτος — στο εδαφικό βασίλειο του Μεσαίωνα. Αυτό δηλαδή που υπήρχε τότε ήταν περισσότερο ο παράδεισος των Φέουδων παρά κάποια μορφή ολοκληρωμένου κράτους.»¹¹

Οδηγούμεστε, λοιπόν, στο αναπόφευκτο συμπέρασμα ότι η συγκέντρωση εξουσίας, που επακολούθησε της ανόδου του κράτους-έθνους και της οικονομίας της αγοράς, δεν είχε τίποτα το αναπόφευκτο. Η συγκέντρωση πολιτικής εξουσίας προέκυψε ως αποτέλεσμα στρατιωτικής βίας, ενώ η συγκέντρωση οικονομικής εξουσίας ήταν αποτέλεσμα οικονομικής βίας, δηλαδή της τεράστιας ανισότητας που αναπόφευκτα προέκυψε από το δραστικό περιορισμό των κοινωνικών ελέγχων πάνω στην αγορά, μετά την εμφάνιση της μηχανοποιημένης μαζικής παραγωγής. Έτσι, μια ιστορική

⁸ Κατά τη μαρξιστική άποψη, το κράτος-έθνος αποτελεί ένα στάδιο στην ιστορική ανάπτυξη που, προωθώντας την εκβιομηχάνιση, δημιουργεί τις αναγκαίες συνθήκες για το σοσιαλισμό. Ο ίδιος ο Μαρξ υποστήριξε πλήρως την «ενότητα εκείνη των μεγάλων εθνών, η οποία, μολονότι αρχικά συντελέστηκε με πολιτική βία, έχει τώρα γίνει ισχυρός συντελεστής της κοινωνικής παραγωγής», Κ. Marx and F. Engels, *Selected Works* (Progress Publishers, Μόσχα, 1968), σελ. 293.

⁹ Βλ. M. Bookchin, *Urbanization without cities* (Black Rose Press, 1992), σελ. 156.

¹⁰ M. Bookchin, *Urbanisation without cities*, ό.π., σελ. 131-132.

¹¹ Ernest Barker, όπως αναφέρεται στο βιβλίο της April Carter, *The Political Theory of Anarchism* (Routledge, 1971), σελ. 30.

αναστροφή σημειώνεται όσον αφορά το ρόλο του κράτους και της αγοράς σε σχέση με τη διαδικασία συγκέντρωσης εξουσίας (πολιτικής και οικονομικής) στα χέρια των κυβερνώντων ελίτ. Πριν αρχίσει η διαδικασία αγοραιοποίησης, κυρίαρχο ρόλο στη διαδικασία συγκέντρωσης της εξουσίας έπαιξαν κυρίως τα πολιτικά μέσα, υπό την ευρεία έννοια του όρου: κατακτήσεις, κατασχέσεις, απαλλοτριώσεις, δουλεία, θρησκευτική εξουσία κ.λπ. Στη διαδικασία αυτή, ο ρόλος του κράτους, ιδιαίτερα, ήταν αποφασιστικός ενώ ο ρόλος της αγοράς ήταν ασήμαντος. Από την άλλη μεριά, από τη στιγμή που τέθηκε σε κίνηση η διαδικασία αγοραιοποίησης αποφασιστικό ρόλο πλέον για τη συγκέντρωση της εξουσίας, έπαιξαν κυρίως τα οικονομικά μέσα (ή ίδια η αγορά), ενώ το κράτος βασικά περιορίστηκε στο ρόλο νομιμοποίησης της διαδικασίας αυτής. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο, σήμερα, η εξάλειψη της συγκέντρωσης εξουσίας προϋποθέτει όχι μόνο την κατάργηση του κράτους (όπως υποστήριζαν στο παρελθόν ορισμένοι αναρχικοί), ούτε μόνο την κατάργηση του πρωταρχικού ρόλου της αγοράς (όπως πίστευαν οι μαρξιστές), αλλά τη δημιουργία των συνθηκών που οδηγούν σε μια άμεση και οικονομική δημοκρατία, δηλαδή σε μια διαδικασία η οποία τείνει να καταργεί τη συγκέντρωση τόσο της πολιτικής όσο και της οικονομικής εξουσίας.¹²

Η άνοδος του Ευρωπαϊκού κράτους-έθνους και η αγοραιοποίηση της οικονομίας

Η οικονομία της αγοράς, δηλαδή η οικονομία που ρυθμίζεται από τις τιμές της αγοράς, με την έννοια ότι τα θεμελιώδη οικονομικά προβλήματα (ΤΙ, ΠΩΣ και ΓΙΑ ΠΟΙΟΝ παράγεται) «επιλύονται» μέσω του μηχανισμού των τιμών, δεν προέκυψε μέσα από τη φεουδαρχική εποχή μέσω κάποιας «εξελικτικής διαδικασίας», αλλά κυριολεκτικά προήλθε σαν από έκρηξη, ιδιαίτερα στην Αγγλία, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα και κυρίως κατά τον 19ο αιώνα.¹³ Σύμφωνα με τον Polanyi, η έλευση της οικονομίας της αγοράς «δεν σημαίνει τίποτα λιγότερο από το γεγονός ότι η κοινωνία κυβερνάται σαν παράρτημα της αγοράς: αντί η οικονομία να είναι ενσωματωμένη στις κοινωνικές σχέσεις (όπως στο παρελθόν), οι κοινωνικές σχέσεις είναι ενσωματωμένες στο οικονομικό σύστημα».¹⁴

Το κρίσιμο στοιχείο που διαφοροποιεί την οικονομία της αγοράς απ' όλες τις οικονομίες του παρελθόντος (όπου οι αγορές ήταν επίσης αυτο-ρυθμιζόμενες, εφ' όσον όλες οι αγορές τείνουν να παράγουν τιμές που ισορροπούν προσφορά και ζήτηση) ήταν το γεγονός ότι, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, αναδύθηκε ένα αυτο-ρυθμιζόμενο σύστημα αγοράς. Ένα σύστημα, στο οποίο αναπτύχθηκαν αγορές ακόμα και για τα στοιχεία της παραγωγής, δηλαδή την εργασία, τη γη και το χρήμα και η δυναμική του οποίου χαρακτηριζόταν από την αρχή «ανάπτυξη ή θάνατος», αρχή που

¹² Βλ. Τάκης Φωτόπουλος, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής Κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. Ι, αρ. 3, σελ. 15-50.

¹³ M. Bookchin, *Urbanisation without cities*, ό.π., σελ. 201.

¹⁴ K. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σελ. 57.

προέκυπτε σαν αποτέλεσμα της ίδιας της κινητήριας δύναμης του συστήματος: του ανταγωνισμού. Πρόκειται για την ίδια δυναμική που συνεπάγεται ότι το σύστημα της αγοράς δεν μπορεί παρά να αποτελεί ένα παγκόσμιο σύστημα, μολονότι αυτό δε σημαίνει ότι κάποιος τύπος εξελικτικής διαδικασίας θα μπορούσε να εξηγήσει την κίνηση προς μια παγκόσμια οικονομία της αγοράς και τους μετασχηματισμούς της, όπως αποπειρώνται να κάνουν ορισμένοι μαρξιστές.¹⁵

Η αγοραιοποίηση της εργασίας και της γης ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Υπό το σύστημα των συντεχνιών, οι εργασιακές συνθήκες καθώς και οι μισθοί των εργατών ρυθμιζόνταν από την κοινωνία, δηλαδή από το έθιμο και τις αποφάσεις της κάθε συντεχνίας και της πόλης. Το ίδιο ίσχυε και αναφορικά με τη γη: το καθεστώς και η λειτουργία της γης (το εάν η κατοχή της γης ήταν μεταβιβάσιμη ή όχι, κάτω από ποιούς περιορισμούς, για ποια χρήση κ.τ.λ.) καθοριζόταν από νομικούς και εθιμικούς κανόνες. Και ήταν ακριβώς η απόσυρση της εργασίας και της γης από τον κοινωνικό έλεγχο που οδήγησε στη δημιουργία νέων μορφών κυριαρχίας και ταυτόχρονα κατέστρεψε τον παραδοσιακό ιστό των κοινοτήτων των συντεχνιακά οργανωμένων εργατών, των κοινοτήτων των χωριών, τις παλιές μορφές κατοχής της γης και ούτω καθεξής. Για παράδειγμα, η αρχή της ελευθερίας από την ένδεια γινόταν εξίσου παραδεκτή σε κάθε τύπο κοινωνικής οργάνωσης μέχρι σχεδόν τις αρχές του 16ου αιώνα¹⁶: στην πρωτόγονη κοινωνία το άτομο δεν απειλούνταν με λιμοκτονία, εκτός κι αν ολόκληρη η κοινότητα βρισκόταν σε τέτοια κατάσταση. Η πείνα, που αποτελούσε αναγκαίο στοιχείο της αυτο-ρυθμιζόμενης αγοράς, προϋπέθετε την καταστροφή της οργανικής κοινωνίας.

Αντίθετα, λοιπόν, από τους ισχυρισμούς των φιλελευθέρων, αλλά και των μαρξιστών, η αγοραιοποίηση της οικονομίας δεν αποτέλεσε απλώς μια εξελικτική διαδικασία που ακολούθησε την μερκαντιλιστική επέκταση του εμπορίου. Εδώ, όμως, θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ των τριών κυριότερων μορφών εμπορίου, δηλαδή του εξωτερικού εμπορίου, που αφορούσε στην ανταλλαγή προϊόντων (συνήθως ειδών πολυτελείας) τα οποία δεν ήταν τοπικά διαθέσιμα, του τοπικού εμπορίου, που αφορούσε την ανταλλαγή προϊόντων που δεν μπορούσαν να μεταφερθούν λόγω του βάρους, του όγκου ή της φθαρτής φύσης τους και του εσωτερικού ή εθνικού εμπορίου, που αφορούσε ομοειδή προϊόντα από διαφορετικές πηγές, τα οποία προσφέρονταν με όρους ανταγωνιστικούς μεταξύ των. Μόνο η τελευταία αυτή μορφή εμπορίου ήταν από τη φύση της ανταγωνιστική, σε αντίθεση με τις δύο άλλες μορφές εμπορίου που είχαν συμπληρωματικό χαρακτήρα. Περαιτέρω, το εθνικό εμπόριο έπαιξε εργαλειακό ρόλο στη διαδικασία αγοραιοποίησης, εφ'όσον η επέκτασή του ήταν εκείνη που είχε ως αποτέλεσμα την «εθνικοποίηση» της αγοράς και όχι η επέκταση των άλλων δύο μορφών εμπορίου, δηλαδή του εξωτερικού και του τοπικού.

¹⁵ Βλ. π.χ. I. Wallerstein, *The Capitalist World Economy* (Cambridge University Press, 1979), κεφ. I.

¹⁶ K. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σελ. 163.

Αλλά, εάν οι σύγχρονες αγορές δεν αναδύθηκαν μέσα από τις τοπικές αγορές ή/και τις αγορές για ξένα προϊόντα, προκύπτει το ερώτημα των παραγόντων που θα μπορούσαν να εξηγήσουν τη διαδικασία αγοραιοποίησης. Εν προκειμένω, το κράτος-έθνος, που αναδύθηκε προς τα τέλη του Μεσαίωνα, έπαιξε κρίσιμο ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία: πρώτον, δημιουργώντας τις συνθήκες για την «εθνικοποίηση» της αγοράς (μερκαντιλιστική περίοδος) και, δεύτερον, αποδεσμεύοντας την αγορά από τον αποτελεσματικό κοινωνικό έλεγχο. Επομένως η εμφάνιση του κράτους-έθνους, που προηγήθηκε της αγοραιοποίησης της οικονομίας, είχε σαν αποτέλεσμα όχι μόνο την καταστροφή της πολιτικής ανεξαρτησίας της κοινότητας της πόλης και του χωριού αλλά επίσης και την υπονόμηση της οικονομικής της αυτοδυναμίας. Στο ιδεολογικό επίπεδο, ο σχηματισμός εθνικών κρατών συνοδεύτηκε από την άνοδο του εθνικισμού, δηλαδή μιας νέας ιδεολογίας που στόχευε να δημιουργήσει ταύτιση μεταξύ του ατόμου και της αφηρημένης οντότητας του κράτους, σε αντικατάσταση της προηγούμενης ταύτισης του ατόμου με την κοινότητά του.

Όμως, το γεγονός ότι το κράτος συνήθως έπαιζε κρίσιμο ρόλο στη διαδικασία αγοραιοποίησης και ότι, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, πολλά από τα νεοπαγή κράτη-έθνη επιδόθηκαν σε μια συστηματική προσπάθεια να δημιουργήσουν και να προστατεύσουν την εγχώρια οικονομία της αγοράς δεν συνεπάγεται και κάποια αυστηρά αιτιώδη σχέση. Με άλλα λόγια, θα ήταν λάθος να χαρακτηρίσουμε σα σχέση αιτίου και αιτιατού τη σχέση ανόδου του κράτους-έθνους και της «εθνικής οικονομίας». Ενώ αληθεύει ότι, συνήθως, η νίκη του κράτους-έθνους πάνω σε συνομοσπονδιακές μορφές οργάνωσης και η συνακόλουθη άνοδος του εθνικισμού ευνόησαν την επέκταση της οικονομίας της αγοράς, εντούτοις, σε άλλες περιπτώσεις τα ίδια φαινόμενα απλώς οδήγησαν στον κρατικό παρασιτισμό και σε σαφή οπισθοδρόμηση, όπως επισημαίνει ο Murray Bookchin.¹⁷

Όσον αφορά, πρώτον, την μερκαντιλιστική περίοδο, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι πριν την εμπορική επανάσταση το εμπόριο δεν είχε χαρακτήρα εθνικό αλλά δημοτικό ή διακοινοτικό, φέροντας σε επαφή πόλεις και χωριά, στο πλαίσιο περιφερειακών δικτύων και τοπικών αγορών, και όχι στο πλαίσιο εθνικών δικτύων. Τα νεο-αναδυόμενα έθνη ήταν κυρίως πολιτικές μονάδες που, από οικονομική άποψη, αποτελούνταν από αναρίθμητα αυτόνομα νοικοκυριά και ασήμαντες τοπικές αγορές στα χωριά. Επομένως, δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι στο σχηματισμό εθνικής ή εσωτερικής αγοράς αντιστάθηκαν λυσσαλέα πόλεις και δημοτικές κοινότητες για να περιφρουρήσουν τον προστατευτισμό τους, ενώ μόνο οι χονδρέμποροι και οι πλούσιοι έμποροι πίεζαν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Ούτε πρέπει να αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι μόνο χάρις στη σκόπιμη δράση του κράτους τον 15ο και 16ο αιώνα επιτεύχθηκαν τόσο η «εθνικοποίηση» της αγοράς όσο και η δημιουργία εσωτερικού εμπορίου.¹⁸

¹⁷ M. Bookchin, *Urbanization without cities*, ό.π., σελ. 146.

¹⁸ K. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σελ. 63-65.

Η δράση αυτή του κράτους συνεχίστηκε και κατά τον 16ο και 17ο αιώνα με αποτέλεσμα να υπονομευθεί, σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό, η πολιτική και οικονομική ανεξαρτησία των πόλεων και να καταστραφούν οι κομμούνες των χωριών. Στη δράση αυτή του κράτους συγκαταλέγεται και η κατάσχεση ή η «περίφραξη» των κοινών (κοινοτικών) γαιών, διαδικασία που ολοκληρώθηκε στη Δυτική Ευρώπη γύρω στα 1850.¹⁹ Αποτέλεσμα ήταν όχι μόνο να καταστραφούν οι κοινοτικοί δεσμοί στις πόλεις και τα χωριά αλλά επίσης και να τεθούν τα θεμέλια για την αγοραιοποίηση της οικονομίας, καθώς η εργασία και η γη απελευθερώνονται τώρα σε άφθονες ποσότητες και διατίθενται προς αγορά και πώληση στις αναδυόμενες αγορές εργασίας και γης. Εντούτοις, ο μερκαντιλισμός, παρά την τάση που είχε προς εμπορευματοποίηση, ουδέποτε επιδίωξε να καταργήσει τις θεσμικές διασφαλίσεις που προστάτευαν την εργασία και την γή από την αγοραιοποίηση. Οι κοινωνικοί έλεγχοι επί της εργασίας και της γης, που κάτω απ' τον φεουδαλισμό έπαιρναν τη μορφή του εθίμου και της παράδοσης, απλώς αντικαταστάθηκαν στον μερκαντιλισμό από το θετό δίκαιο και τους κανονισμούς. Επομένως, η «απελευθέρωση» του εμπορίου που συντελέστηκε από τον μερκαντιλισμό απλώς απελευθέρωσε το εμπόριο από τον τοπικισμό. Οι αγορές εξακολουθούσαν να αποτελούν χαρακτηριστικό συστατικό στοιχείο ενός θεσμικού πλαισίου που ρυθμιζόταν, όσο ποτέ άλλοτε, από την ίδια την κοινωνία. Μέχρι τη βιομηχανική Επανάσταση δεν έγινε καμιά προσπάθεια για τη δημιουργία μιας οικονομίας της αγοράς, με τη μορφή μιας μεγάλης αυτο-ρυθμιζόμενης αγοράς.

Στην πραγματικότητα, μόνο προς τα τέλη του 18ου αιώνα, η μετάβαση από τη ρυθμιζόμενη αγορά σε ένα σύστημα αυτορυθμιζόμενης αγοράς σηματοδοτεί το «μεγάλο μετασχηματισμό» της κοινωνίας, δηλαδή τη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς. Μέχρι τότε, η βιομηχανική παραγωγή στη Δυτική Ευρώπη, και ιδιαίτερα στην Αγγλία όπου γεννήθηκε η οικονομία της αγοράς, ήταν απλώς υποβοηθητική του εμπορίου. Η χρήση μηχανών στην παραγωγή και η ανάπτυξη του εργοστασιακού συστήματος ανέστρεψαν τη σχέση αυτή. Επομένως, η αγοραιοποίηση της γης, της εργασίας και του χρήματος, που αποτελούσαν κρίσιμα στοιχεία στη βιομηχανική διαδικασία, ήταν, όπως τονίζει ο Polanyi:

η αναγκαία συνέπεια της εισαγωγής του εργοστασιακού συστήματος σε μια εμπορική κοινωνία (...) Το πλάσμα της παραγωγής των ως εμπορευμάτων έγινε η οργανωτική αρχή της κοινωνίας (...) η ανθρώπινη κοινωνία έγινε εξάρτημα του οικονομικού συστήματος (...) οι απαιτούμενες αλλαγές συνεπάγονται αλλαγή στο κίνητρο της δράσης: το κίνητρο της συντήρησης αντικαθίσταται από το κίνητρο του κέρδους. Όλες οι συναλλαγές μετατρέπονται σε χρηματικές συναλλαγές. Οι τιμές γίνονται αυτο-ρυθμιζόμενες.²⁰

¹⁹ P. Kropotkin, *Selected writings on anarchism and revolution*, ό.π., σελ. 246-253.

²⁰ K. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σελ. 75 και σελ. 41-42.

Θα μπορούσε επομένως κανείς να εικάσει ότι μόνο μια δραστική αλλαγή στην οικονομική δομή της δυτικο-ευρωπαϊκής κοινωνίας, την εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης, θα ήταν σε θέση να αποτρέψει την αγοραιοποίηση της κοινωνίας. Μια αλλαγή που θα έκανε τη χρήση των μηχανών, σε συνθήκες μεγάλης κλίμακας παραγωγής, συμβατή με τον κοινωνικό έλεγχο της παραγωγής. Αλλά μια τέτοια αλλαγή απαιτούσε η Βιομηχανική Επανάσταση να συνοδευθεί από μια (πραγματική) κοινωνική επανάσταση. Καθώς μια τέτοια επανάσταση δεν πραγματοποιήθηκε τότε, αυτό που επακολούθησε είχε τον χαρακτήρα του αναπόφευκτου. Τα εργοστάσια δεν μπορούσαν να εγγυηθούν τη συνέχιση της παραγωγής παρά μόνο εάν ήταν οργανωμένη η προσφορά των «συντελεστών της παραγωγής» (ιδιαίτερα της εργασίας και της γης). Όμως, ο μόνος τρόπος για να οργανωθεί η προσφορά αυτών των συντελεστών, μέσα σε μια εμπορική κοινωνία, ήταν δια μέσου του μετασχηματισμού της ανθρώπινης δραστηριότητας και των φυσικών πλουτοπαραγωγικών πόρων σε εμπορεύματα, των οποίων η προσφορά δεν εξαρτάται από τις ανάγκες των ανθρώπινων όντων και των οικοσυστημάτων αντίστοιχα, αλλά από τις τιμές της αγοράς.

Από το σημείο αυτό και μετά η λογική του συστήματος δημιούργησε τη δική της ασταμάτητη δυναμική. Εκείνοι που ελέγχουν την παραγωγή έπρεπε να είναι αποτελεσματικοί για να επιβιώσουν του ανταγωνισμού, μέσα σε ένα σύστημα παραγωγής που ελεγχόταν από την αγορά. Με τη σειρά της, η αποτελεσματικότητα εξαρτάτο από δύο κύριους παράγοντες: πρώτον, από την επένδυση σε νέες τεχνικές και προϊόντα και τη μαζική επέκταση της παραγωγής, δηλαδή από την οικονομική μεγέθυνση και, δεύτερον, από τη διασφάλιση της ελεύθερης ροής «εργασίας» και «γης» στο ελάχιστο κόστος. Ο πρώτος παράγοντας συνεπαγόταν τη δυναμική που συνοψίζεται στο μότο «ανάπτυξη ή θάνατος», δυναμική που έχει χαρακτηρίσει την καπιταλιστική παραγωγή στους δύο τελευταίους αιώνες και έχει οδηγήσει στην σημερινή οικολογική κρίση. Ο δεύτερος παράγοντας συνεπαγόταν μια συνεχή και συστηματική προσπάθεια εκ μέρους εκείνων που ήλεγχαν την παραγωγή για να εμπορευματοποιήσουν την εργασία και τη γη όσο το δυνατόν περισσότερο.

Αλλά, όπως επισημαίνει ο Polanyi:

εργασία και γη δεν είναι τίποτα άλλο παρά τά ίδια τα ανθρώπινα όντα από τα οποία αποτελείται κάθε κοινωνία και το φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο υπάρχει. Η ένταξη της εργασίας και της γης στο μηχανισμό της αγοράς σημαίνει την υποταγή της ουσίας της ίδιας της κοινωνίας στους νόμους της αγοράς.²¹

Από τη στιγμή επομένως που εγκαθιδρύεται η οικονομία της αγοράς άρχισε και μια ακατάπαυστη κοινωνική πάλη. Σχηματικά, πρόκειται για τη πάλη μεταξύ εκείνων που ελέγχουν την οικονομία (παραγωγή και διανομή) και της υπόλοιπης κοινωνίας. Εκείνοι που ελέγχουν την οικονομία έχουν σαν στόχο την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη

²¹ Στο ίδιο, σελ. 71.

αγοραιοποίηση της εργασίας και της γης, δηλαδή την ελαχιστοποίηση και, ει δυνατόν, την παντελή εξάλειψη των κοινωνικών ελέγχων επ'αυτών, ούτως ώστε να μπορέσει να διασφαλισθεί η ελεύθερη ροή τους στο χαμηλότερο δυνατό κόστος. Στο θεωρητικό και ιδεολογικό επίπεδο, η τάση αυτή εκφράστηκε από τον οικονομικό φιλελευθερισμό, ο οποίος επιδίωξε να εγκαθιδρύσει μια αυτο-ρυθμιζόμενη αγορά, χρησιμοποιώντας ως μεθόδους το *laissez-faire* και το ελεύθερο εμπόριο. Από την άλλη μεριά, όσοι δεν είχαν τον έλεγχο της οικονομίας είχαν σαν στόχο να μεγιστοποιήσουν τους κοινωνικούς ελέγχους επί της εργασίας και της γης, δηλαδή να μεγιστοποιήσουν την αυτοπροστασία της κοινωνίας σε σχέση με τα δεινά της οικονομίας της αγοράς, και ιδιαίτερα την ανεργία και τη φτώχεια. Στο θεωρητικό και ιδεολογικό επίπεδο, η τάση αυτή εκφράστηκε με τον κρατικό σοσιαλισμό (στην ευρεία έννοια του όρου), ο οποίος επιδίωξε να διατηρήσει τον άνθρωπο (αλλά όχι και τη φύση, διότι και ο σοσιαλισμός ταύτιζε την πρόοδο με την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση), καθώς και την παραγωγική οργάνωση, χρησιμοποιώντας ως μεθόδους την προστατευτική νομοθεσία, τα εργατικά συνδικάτα κ.τ.λ. Η πάλη αυτή αποτέλεσε και το κεντρικό στοιχείο ολόκληρης της Ευρωπαϊκής ιστορίας, από τη Βιομηχανική Επανάσταση μέχρι σήμερα.

Έτσι, από τη στιγμή που δημιουργήθηκαν συνθήκες φυσικής κινητικότητας της εργασίας στην Αγγλία το 1795, σχεδόν αμέσως δημιουργήθηκε ένα πολιτικό και συνδικαλιστικό κίνημα της εργατικής τάξης και, ως αποτέλεσμα των πιέσεών του, θεσπίστηκε νομοθεσία για τις συνθήκες δουλειάς στο εργοστάσιο, καθώς και αντίστοιχη κοινωνική νομοθεσία. Όμως, οι θεσμικές αυτές μεταβολές δεν ήταν συμβατές με τον αυτο-ρυθμιστικό χαρακτήρα των αγορών και την ίδια την οικονομία της αγοράς. Αυτή η ασυμβατότητα οδήγησε σε ένα αντι-κίνημα από εκείνους που ήλεγχαν την καπιταλιστική οικονομία στην Αγγλία, κίνημα που είχε ως κατάληξη τη θέσπιση μιας ανταγωνιστικής αγοράς εργασίας (1834), καθώς και την επέκταση της συμβατικής ελευθερίας (της ελευθερίας δηλαδή σύναψης ιδιωτικών συμβολαίων) και στη γη (μεταξύ 1830 και 1860). Οι δεκαετίες του 1830 και του 1840 σημαδεύονται από μία έκρηξη φιλελεύθερης νομοθεσίας, που στόχευε στη κατάργηση των περιοριστικών ρυθμίσεων, και από μια προσπάθεια να τεθούν τα θεμέλια για μια αυτο-ρυθμιζόμενη αγορά, δηλαδή το ελεύθερο εμπόριο, η ανταγωνιστική αγορά εργασίας και ο Κανόνας Χρυσού (το σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών όπου η αξία του νομίσματος ήταν σταθερή σε σχέση με την αξία του χρυσού).

Ο Κανόνας Χρυσού, ιδιαίτερα (ο οποίος είχε υιοθετηθεί από τη Βρετανία ήδη από το 1821, που την ακολούθησαν η Γαλλία και οι Ην. Πολιτείες τη δεκαετία του 1850 και η Γερμανία το 1870 μέχρις ότου το σύστημα αποκτήσει καθολικό χαρακτήρα το 1880), με τον υποτιθέμενο αυτόματο μηχανισμό προσαρμογής, ήταν κεντρικό στοιχείο στη διαδικασία αυτή. Στόχος του Κανόνα Χρυσού ήταν να δημιουργήσει ένα σταθερό διεθνές περιβάλλον για το παγκόσμιο εμπόριο, παρόμοιο με το εγχώριο σταθερό περιβάλλον που είχε ήδη εγκαθιδρυθεί για το εθνικό εμπόριο. Με άλλα λόγια, ο στόχος ήταν η επέκταση του εγχώριου συστήματος αγοράς στο διεθνές πεδίο, μέσω της

σταθεροποίησης των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Ένας, μάλιστα, αμιγής Κανόνας Χρυσού θα απαιτούσε από τις χώρες να καταργήσουν την κεντρική τους τράπεζα, όπως ένθερμα υποστήριζε ο Ludwig von Mises, εφ' όσον η δραστηριότητα των κεντρικών τραπεζών αποτελούσε μια μορφή παρέμβασης στη λειτουργία ενός αυτο-ρυθμιζόμενου συστήματος. Κι αυτό θα συνέβαινε ιδιαίτερα εάν οι κεντρικές τράπεζες καθοδηγούνταν στη δράση τους από πολιτικά (με την ευρεία έννοια) κριτήρια, εκφράζοντας την αυτοπροστασία της κοινωνίας απέναντι στη λειτουργία και τις συνέπειες του μηχανισμού της αγοράς. Εντούτοις, ο αμιγής Κανόνας Χρυσού δεν εφαρμόστηκε ποτέ.

Αντίθετα, το σύστημα συνδέθηκε ιστορικά με τη δημιουργία νέων ονομαστικών νομισμάτων που βασιζόντουσαν στο κυριαρχικό εκδοτικό προνόμιο των κεντρικών τραπεζών. Με τη σειρά του, το εθνικό νόμισμα έπαιξε κρίσιμο ρόλο στην εγκαθίδρυση του κράτους-έθνους σαν αποφασιστικής οικονομικής και πολιτικής μονάδας. Επομένως, τόσο το νόμισμα όσο και η κεντρική τράπεζα δεν ήταν απλώς εκφράσεις ενός νέου εθνικισμού, αλλά αναγκαίες προϋποθέσεις προστασίας του εισοδήματος και της απασχόλησης μιας χώρας από τις επιπτώσεις του Κανόνα Χρυσού.

Εντούτοις, η απόπειρα εγκαθίδρυσης ενός καθαρού οικονομικού φιλελευθερισμού, με την έννοια του ελεύθερου εμπορίου, της ανταγωνιστικής αγοράς εργασίας και του Κανόνα Χρυσού, δεν διήρκησε περισσότερο από 40 χρόνια και έτσι, στις δεκαετίες του 1870 και 1880, επανήλθε η προστατευτική νομοθεσία. Ήταν επίσης σημαντικό ότι όχι μόνο η Αγγλία αλλά και η Γαλλία και η Πρωσία πέρασαν από μια περίοδο ελεύθερου εμπορίου και *laissez-faire*, την οποία ακολούθησε άλλη περίοδος αντι-φιλελεύθερης νομοθεσίας σε σχέση με τη δημόσια υγεία, τις εργοστασιακές συνθήκες, την κοινωνική ασφάλιση, τις επιχειρήσεις κοινής ωφελείας κ.τ.λ. Στην πραγματικότητα, γύρω στις αρχές του αιώνα μας, κάποιου είδους κοινωνική νομοθεσία είχε θεσπιστεί σχεδόν σε όλες τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες.²²

Ενώ, λοιπόν, στις αρχές του 19ου αιώνα η κυριαρχούσα φιλοσοφία ήταν διεθνιστική, με τη μορφή του φιλελεύθερου εθνικισμού (ελεύθερο εμπόριο κ.τ.λ.), από το 1870 και μετά ο φιλελεύθερος εθνικισμός μεταστρέφεται σε εθνικό (ή εθνικιστικό) φιλελευθερισμό, δίνοντας έμφαση στον προστατευτισμό και στον ιμπεριαλισμό. Το αποτέλεσμα των προστατευτικών πιέσεων ήταν ότι με το τέλος της μεγάλης οικονομικής Ύφεσης του 1873-86, που σηματοδότησε και το τέλος του πρώτου πειράματος με τον καθαρό οικονομικό φιλελευθερισμό, η Γερμανία είχε ήδη θεσπίσει ένα καθολικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και είχε ορθώσει πανύψηλα δασμολογικά τείχη (οι δε Ην. Πολιτείες ακόμα υψηλότερα), παρά τη δέσμευση και την προσήλωση στις ελεύθερες αγορές. Έτσι, στην πρώτη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, ο στόχος της φιλελευθεροποίησης των αγορών είχε το παράδοξο αποτέλεσμα να οδηγήσει σε ακόμα μεγαλύτερο προστατευτισμό: είτε λόγω των πιέσεων που ασκούσαν εκείνοι που ήλεγχαν την παραγωγή, οι οποίοι απαιτούσαν προστασία από τον ξένο ανταγωνισμό,

²² Βλ. N. Barr, *The Economics of the Welfare State* (Weidenfeld and Nicolson, 1987), κεφ. 2.

είτε λόγω των πιέσεων της υπόλοιπης κοινωνίας, που απαιτούσε προστασία από τον ίδιο το μηχανισμό της αγοράς.

Και οι δύο τύποι προστατευτισμού είχαν σαν αποτέλεσμα την υπονόμευση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, όπως θα δούμε λεπτομερέστερα στο επόμενο τμήμα. Το γεγονός, επομένως, που ετόνισε ο Polanyi, δηλαδή η κατάρρευση του καθαρού φιλελευθερισμού, ήταν ακριβώς το γεγονός που έθεσε τα θεμέλια για την σχεδόν κατάρρευση της ίδιας της οικονομίας της αγοράς στη δεκαετία του 1930 και άνοιξε το δρόμο για την άνοδο του κρατισμού. Όπως περιέγραψε ο W.L. Goldfrank τη σκέψη του Polanyi στο θέμα αυτό:

Καθώς τα έθνη ενεπλάκησαν περισσότερο στην παγκόσμια αγορά, τα ισχυρότερα απ' αυτά στράφηκαν προς τη θέσπιση κοινωνικής νομοθεσίας, επιβολής δασμών και άλλων μορφών προστατευτισμού, για να αμβλύνουν τα αποτελέσματα των άνω ανταλλαγών. Από τον προστατευτισμό και τον ιμπεριαλισμό ο παγκόσμιος πόλεμος δεν απείχε παρά ένα μικρό βήμα, ενώ η ασύνετη μεταπολεμική απόπειρα επανόδου στον Κανόνα του Χρυσού δεν απείχε παρά ένα μικρό βήμα από τη μεγάλη ύφεση του '30.²³

Αντίστοιχα, και οι δύο τύποι προστατευτισμού συνέβαλαν στην άνοδο του εθνικισμού, κινήματος που βρισκόταν σε μεγάλη άνοδο κατά τη διάρκεια του δεύτερου ήμισυ του περασμένου αιώνα, ιδιαίτερα μεταξύ των Γερμανών και των Ιταλών. Με άλλα λόγια, η ανάγκη για τα κράτη-έθνη δεν ανέκυψε απλώς από το γεγονός ότι η ύπαρξη σε μια χώρα πολυποικιλλών εμπορικών και βιομηχανικών νόμων καταντούσε ένα αφόρητο εμπόδιο στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας τους, όπως είχε υποστηρίξει ο Ενγκελς σε σχέση με τη δημιουργία του Γερμανικού κράτους-έθνους. Στο βαθμό που το κράτος-έθνος εθεωρείτο, μετά τη νίκη του εναντίον των εναλλακτικών συνομοσπονδιακών μορφών οργάνωσης, ως η μόνη κοινωνική μορφή η οποία ήταν σε θέση να προστατεύσει αποτελεσματικά τόσο την εργασία και τη γη από τα φθοροποιά αποτελέσματα της εσωτερικής αγοράς, όσο και το εσωτερικό κεφάλαιο από τα ζημιογόνα αποτελέσματα του ξένου ανταγωνισμού, η εξέταση της ανόδου του εθνικισμού δεν μπορεί να αποχωρισθεί από την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς, Συμπερασματικά, η ανάδυση του εθνικισμού ήταν τόσο «αναπόφευκτη» όσο και η ανάπτυξη του κράτους-έθνους και της οικονομίας της αγοράς. Ο εθνικισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν «αναπόφευκτη διάσταση της νεωτερικότητας»,²⁴ εκτός κι αν το φαινόμενο θεωρηθεί μέσα στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης προβληματικής που ξεκινά με την υποθετική παραδοχή ότι η ιστορία δεν θα μπορούσε να ακολουθήσει άλλη πορεία από αυτή που πραγματικά ακολούθησε.

²³ W.L. Goldfrank, «Fascism and the Great Transformation» στο βιβλίο της Kari Polanyi-Levitt (επιμ.), *The Life and Work of Karl Polanyi* (Black Rose Press, 1990), σελ. 90.

²⁴ E. Gellner, *Nations and Nationalism* (Οξφόρδη 1983). Αναφέρεται από τον Ν. Μουζέλη στο άρθρο του «Εθνικισμός» στο Βήμα της Κυριακής (16-05-1993).

Η κρατικιστική φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης

Ο προστατευτισμός, στο εσωτερικό και στο διεθνές επίπεδο, υπονόμεισε την οικονομία της αγοράς, που είχε εγκατασταθεί τον 19ο αιώνα, και οδήγησε σχεδόν στην κατάρρευσή της τον 20ο αιώνα. Υπονόμευσε, πρώτον, την εγχώρια οικονομία της αγοράς, γιατί διαστρέβλωνε τον μηχανισμό των τιμών και εμπόδιζε την αυτορύθμιση των αγορών με αποτέλεσμα, τελικά, «οι μη ισορροπούσες δομές τιμών και κόστους να παρατείνουν τις περιόδους ύφεσης, ο μη προσαρμοζόμενος κεφαλαιουχικός εξοπλισμός να καθυστερεί την εξάλειψη των μη κερδοφόρων επενδύσεων, τα μη ισορροπούμενα επίπεδα τιμών και εισοδήματος να προκαλούν κοινωνική ένταση».²⁵ Υπονόμευσε, δεύτερον, την παγκόσμια οικονομία της αγοράς, γιατί οδηγούσε στην αντιπαλότητα των αποικιοκρατικών χωρών και στον ανταγωνισμό για την κατάκτηση αγορών που δεν απολάμβαναν ακόμα προστασίας. Σαν αποτέλεσμα της προστατευτικής αυτής πολιτικής, η παγκόσμια οικονομία, πάνω στην οποία βασιζόταν το «σύστημα ισορροπίας δυνάμεων» του 19ου αιώνα, άρχισε να αποσυντίθεται. Και αυτό, αναπόφευκτα οδήγησε στην κατάρρευση του ίδιου του συστήματος διότι, όπως πολύ πειστικά έδειξε ο Polanyi, τα «100 χρόνια ειρήνης» (1815-1914) στηρίχθηκαν σε κρίσιμο βαθμό στις «δύο ελευθερίες»: την ελευθερία του εμπορίου και την ελεύθερη διακίνηση του κεφαλαίου. Από τη στιγμή λοιπόν που η αποικιοκρατική αντιπαλότητα άρχισε να έχει επιπτώσεις και στην ελεύθερη διακίνηση του εμπορίου και στην ελεύθερη διακίνηση του κεφαλαίου ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος ήταν αναπόφευκτος.

Δεν ήταν όμως μόνο το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων που κατέρρευσε, ως αποτέλεσμα της προστατευτικής πολιτικής. Το σύστημα του Κανόνα Χρυσού, από το οποίο εξαρτιόταν αποφασιστικά η σταθερότητα των συναλλαγών, δεν μπορούσε κι αυτό να ανθέξει τις πιέσεις του προστατευτισμού. Προϋπόθεση για να δουλεύει αποτελεσματικά ο μηχανισμός προσαρμογής του (δηλαδή ο μηχανισμός που υποτίθεται ότι εξαλείφει τις ανισορροπίες στο ισοζύγιο πληρωμών μεταξύ των χωρών-μελών) ήταν ότι η προσαρμογή αυτή θα έπρεπε να επιτευχθεί μέσω μεταβολών στις «ονομαστικές» μεταβλητές (τιμές, μισθοί, επιτόκια) μάλλον, παρά μέσω των πιο επώδυνων, κοινωνικά και οικονομικά, μεταβολών στις «πραγματικές» μεταβλητές (παραγωγή, απασχόληση). Ωστόσο, τα προστατευτικά μέτρα, είτε στο εγχώριο είτε στο διεθνές επίπεδο, είχαν σαν αποτέλεσμα τη διαστρέβλωση των μισθών (π.χ. μέτρα κοινωνικής ασφάλισης) και των τιμών (π.χ. δασμοί), εμποδίζοντας έτσι την λειτουργία του μηχανισμού προσαρμογής, χωρίς επώδυνες κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις.

Καθώς στη δεκαετία του '20 η παρέμβαση στον αυτορυθμιζόμενο μηχανισμό της αγοράς γινόταν όλο και πιο συχνή²⁶ για πολιτικούς λόγους (μείωση της κοινωνικής

²⁵ Κ. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σελ. 218.

²⁶ Στο ίδιο, ιδιαίτερα σελ. 233-34.

έντασης μετά τη ρωσική επανάσταση του 1917)²⁷ αλλά και για αυστηρά οικονομικούς λόγους (προστασία της αξίας των νομισμάτων), το αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν η κατάρρευση του συστήματος του κανόνα Χρυσού στη δεκαετία του '30, πράγμα που άνοιξε το δρόμο για την άνοδο του κρατισμού. Στη πραγματικότητα, η εγκατάλειψη του Κανόνα Χρυσού αποτελούσε αντικειμενική προϋπόθεση για την επέκταση του οικονομικού ρόλου του κράτους. Κι αυτό, διότι οι πολιτικές ελλειμματικού προϋπολογισμού, βασικό εργαλείο του κρατισμού, δεν ήταν συμβατές με το σύστημα του Κανόνα Χρυσού, καθώς σε αυτό το σύστημα η εγχώρια οικονομική πολιτική έπρεπε να υποτάσσεται στις απαιτήσεις επίτευξης ισορροπίας στο εξωτερικό ισοζύγιο. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης, χώρες με ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών εξαναγκάστηκαν από το σύστημα να υποστούν ακόμα μεγαλύτερο αντιπληθωρισμό για να εξισορροπήσουν το εξωτερικό ισοζύγιο. Κι αυτό, τη στιγμή που εκατομμύρια ανθρώπων ήταν άνεργοι, πράγμα που απαιτούσε την εφαρμογή επεκτατικών και όχι αντιπληθωριστικών πολιτικών για τη μείωση της ανεργίας!

Επομένως, η κατάρρευση του Κανόνα Χρυσού εξέφραζε, στην ουσία, την αποσύνθεση της παγκόσμιας οικονομίας, η οποία ήδη είχε αρχίσει από τις αρχές του αιώνα σαν αποτέλεσμα των σοβαρών διαστρεβλώσεων που επέφερε στην ελεύθερη λειτουργία των αγορών η αντι-φιλελεύθερη νομοθεσία (εργοστασιακοί νόμοι, κοινωνική ασφάλιση), τα εργατικά συνδικάτα και ούτω καθεξής. Στο βαθμό, λοιπόν, που η αυτοπροστασία της κοινωνίας έναντι της οικονομίας της αγοράς ήταν επιτυχής, η ίδια η οικονομία της αγοράς έχασε τη ζωτικότητά της και τελικά σχεδόν κατέρρευσε στη δεκαετία του '30, μετά το μεγάλο κρίση του 1929. Αποτέλεσμα της αποσύνθεσης της παγκόσμιας οικονομίας και της κατάρρευσης του Κανόνα Χρυσού ήταν όλες οι μεγάλες χώρες να εισέλθουν σε μια περίοδο ενεργούς κρατικής παρέμβασης για να ελέγξουν την αγορά, δηλαδή να εισέλθουν στη περίοδο του κρατισμού. Το γεγονός αυτό σηματοδοτούσε μια νέα φάση στη διαδικασία αγοραιοποίησης που θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι δεν ήταν παρά η λογική κατάληξη του προστατευτισμού.

Ακραίο παράδειγμα κρατισμού έχουμε φυσικά στην περίπτωση της Σταλινικής Ρωσίας όπου, για πρώτη φορά μετά την εγκαθίδρυση της οικονομίας της αγοράς τον 19ο αιώνα, καταβλήθηκε μια συνειδητή προσπάθεια αναστροφής της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Στη δεκαετία του '30 η κολλεκτιβοποίηση των αγροκτημάτων σηματοδότησε την απόσυρση της γης από το μηχανισμό της αγοράς. Με τη σειρά της, η εξέλιξη αυτή μπορεί, επίσης, να αποδοθεί στην αποσύνθεση της παγκόσμιας οικονομίας και τη συνακόλουθη ανικανότητα της να απορροφήσει το γεωργικό πλεόνασμα της Ρωσίας, πράγμα που είχε αποτέλεσμα την συναφή ανικανότητα της Ρωσίας να στηρίξει τη βιομηχανική ανάπτυξή της στις εισαγωγές μηχανημάτων από τη Δύση. Επί πλέον, η

²⁷ Σύμφωνα με τον D. Moggridge, «Η Γενική Απεργία στη Βρετανία το 1926 απομάκρυνε το ενδεχόμενο μεγάλης μείωσης στους χρηματικούς μισθούς και το κόστος, αν μη τι άλλο, επειδή παρόμοιες απόπειρες έφεραν μεγάλο κόστος από κοινωνική και οικονομική άποψη». Αναφέρεται στο βιβλίο του Victor Argy, *The Postwar International Money Crisis* (Allen and Unwin, σελ.17).

εφαρμογή των πενταετών προγραμμάτων αφαίρεσε από τον μηχανισμό της αγοράς τις πιο σημαντικές οικονομικές αποφάσεις, μολονότι αυτό δεν σήμαινε ότι οι αποφάσεις αυτές πέρασαν στη δικαιοδοσία του κοινωνικού συνόλου. Η συγκέντρωση πολιτικής και οικονομικής εξουσίας στα χέρια της κομμουνιστικής γραφειοκρατίας, σε συνδυασμό με το σύστημα μισθωτής εργασίας που δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ, σήμαινε ότι το αποτέλεσμα του σοσιαλιστικού κρατισμού στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν ήταν παρά μια αλλαγή στο προσωπικό της κυβερνώσας ελίτ μάλλον, παρά η εξάλειψη της ίδιας της ελίτ. Με άλλα λόγια, η θέση των καπιταλιστών στην κυβερνώσα ελίτ, που ήλεγχαν έμμεσα — μέσω του μηχανισμού της αγοράς — την οικονομική διαδικασία (τί, πώς και για ποιόν θα παραχθεί) καταλήφθηκε απλώς από τους γραφειοκράτες που ήλεγχαν τώρα την διαδικασία αυτή άμεσα — μέσω του μηχανισμού του κεντρικού σχεδιασμού.

Ωστόσο, δεν ήταν μόνο η Ρωσία (την οποία βέβαια ακολούθησαν μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αρκετές άλλες χώρες στην περιφέρεια και ημι-περιφέρεια του καπιταλιστικού συστήματος) που εφήρμοσε τον κρατισμό. Στην περίοδο από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '30 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70, η ενεργός κρατική παρέμβαση για τον έλεγχο του μηχανισμού της αγοράς αποτέλεσε τον κανόνα σε ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο. Μολονότι στη Δύση οι μορφές του κρατισμού δεν ήταν τόσο περιεκτικές όσο στην Ανατολή, ο στόχος κι εδώ, ιδιαίτερα στη μεταπολεμική περίοδο, ήταν παράμοιος. Με άλλα λόγια, στόχος δεν ήταν απλώς η υποβοήθηση της ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα (όπως συμβαίνει σήμερα, για παράδειγμα, στην περίπτωση της οικονομικής πολιτικής του Κλίντον — *Klintonomics*) αλλά μάλλον η υποκατάσταση του ίδιου του ιδιωτικού τομέα, ιδιαίτερα σε εκείνες τις δραστηριότητες όπου είχε σαφώς αποτύχει να καλύψει τις ανάγκες όλου του πληθυσμού, δηλαδή την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών (υγεία, παιδεία, κοινωνική ασφάλιση, επιχειρήσεις κοινής ωφελείας). Σε αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμο να διακρίνουμε τρεις βασικές υπο-περιόδους: την περίοδο από το 1933 περίπου μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, την ίδια την περίοδο του πολέμου και την μεταπολεμική περίοδο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70.

Τα θεμέλια του κρατισμού τέθηκαν στο μεσοπόλεμο κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης, μετά το κραχ του 1929 που έριξε την οικονομία της αγοράς σε γενική κρίση. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής αρκετές χώρες υιοθέτησαν διάφορες μορφές κρατισμού για να ανακάμψουν από τη Μεγάλη Ύφεση. Η πιο δραστική μορφή κρατισμού, μέσα στο καπιταλιστικό πλαίσιο, εφαρμόστηκε στη ναζιστική Γερμανία. Πολύ πριν η γερμανική οικονομία τεθεί επί ποδός πολέμου, υπήρχαν «σημαντικοί περιορισμοί στην οικονομία της αγοράς» που πήραν τη μορφή δημοσιονομικών ελλειμάτων χρηματοδοτούμενων με την προσφυγή στην έκδοση νέου χρήματος, ελέγχου των τιμών και μισθών, κρατικής καθοδήγησης των ιδιωτικών επενδύσεων κι

ούτω καθεξής.²⁸ Αλλά, ακόμα και στο προπύργιο της ελεύθερης επιχείρησης, τις Ην. Πολιτείες, το New Deal του Ρούσβελτ συνεπαγόταν ενεργό προώθηση μιας σταθερής υποτίμησης του δολλαρίου, κρατική παρέμβαση στον καθορισμό τιμών και μισθών, κατασκευή μεγάλων δημόσιων έργων, καθώς και αυξημένες εργοδοτικές εισφορές στο Ταμείο Κοινωνικής Ασφάλισης. Την ίδια δραστική κρατική παρέμβαση και ανάμειξη με το μηχανισμό των τιμών (αντί του σχετικά ουδέτερου κρατικού ρόλου που συνιστούσε η φιλελεύθερη ορθοδοξία-ρόλου που συνοψιζόταν στην πολιτική ισοσκέλισης του προϋπολογισμού), βλέπουμε να επαναλαμβάνεται σε αρκετές άλλες χώρες την ίδια εποχή (π.χ. Γαλλία, Σουηδία κ.τ.λ.).

Όλες οι περιπτώσεις κρατικού παρεμβατισμού κατά την προπολεμική περίοδο ήταν επιτυχείς, τουλάχιστον όσον αφορά τον ευρύτερο αντικειμενικό τους στόχο, δηλαδή να σώσουν την οικονομία της αγοράς από κατάρρευση. Η μέθοδος όμως που χρησιμοποιήθηκε ήταν σφόδρα αντι-φιλελεύθερη δεδομένου ότι επεδίωκε όχι να ενισχύσει τη διαδικασία αγοραιοποίησης αλλά αντίθετα, να την περιορίσει. Επί πλέον, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις επιτυγχάνεται ο στενότερος αντικειμενικός στόχος επέκτασης της παραγωγής και της απασχόλησης χωρίς τη δημιουργία άλλων προβλημάτων, όπως π.χ. πληθωρισμού. Το ερώτημα που γεννιέται εν προκειμένω είναι το εξής: συνιστούν όλα αυτά απόδειξη ότι ο αποτελεσματικός έλεγχος της αγοράς είναι πράγματι εφικτός, όπως υποστήριζαν πάντα οι σοσιαλδημοκράτες; Η απάντηση που προκύπτει από μια λεπτομερέστερη ανάλυση των συνθηκών κάτω από τις οποίες συντελέστηκε κάποιος βαθμός επιτυχίας στις περιπτώσεις αυτές είναι οριστικά αρνητική.

Έτσι, δεν θά έπρεπε κανείς να ξεχνά ότι η περίοδος την οποία εξετάζουμε ήταν καθόλα εξαιρετική, εφόσον ήταν μία περίοδος κατά την οποία η ίδια η οικονομία της αγοράς βρέθηκε κάτω από την απειλή εξαφάνισης. Το γεγονός για παράδειγμα ότι «η επιχειρηματική εμπιστοσύνη» ήταν πολύ χαμηλή θα μπορούσε να εξηγήσει την πολύ πιο ανεκτική στάση όσων ήλεγχαν την παραγωγή απέναντι σε μέτρα που περιόριζαν την οικονομική τους εξουσία και τα κέρδη. Στην πραγματικότητα, ο κρατικός αυτός παρεμβατισμός ήταν αναμφισβήτητα επιτυχής μόνο στις περιπτώσεις που διέθετε τη συγκατάθεση εκείνων που ήλεγχαν την παραγωγή, όπως δείχνουν σαφώς τα ακόλουθα παραδείγματα.

Στις ΗΠΑ, η αρχικά ανεκτική στάση του αμερικανικού κεφαλαίου απέναντι στην πολιτική ελλειμματικού προϋπολογισμού που ακολούθησε ο Ρούσβελτ είχε σαν αποτέλεσμα τη σημαντική συμβολή της πολιτικής αυτής στην πρώιμη φάση ανάκαμψης της οικονομίας (1934-36). Ωστόσο, η αλλαγή στη διάθεση των αμερικανών καπιταλιστών απέναντι στη πολιτική αυτή, όταν η ανάκαμψη είχε ήδη αρχίσει, οδήγησε

²⁸ M. Bleaney, *The rise and fall of Keynesian Economics* (Macmillan, 1985), σελ. 65-73.

σε νέες πιέσεις για την ισοσκέλιση του ομοσπονδιακού προϋπολογισμού και, συνακόλουθα, σε μια νέα ύφεση (1937-8).²⁹

Στη Γερμανία, η σημαντική επιτυχία της ναζιστικής οικονομικής πολιτικής (παρά τον πολύ υψηλότερο βαθμό κρατισμού που συμπεριελάμβανε και την άμεση παρέμβαση στις επιχειρηματικές αποφάσεις για τις επενδύσεις και τις τιμές) οφειλόταν στο γεγονός ότι, όπως τονίζει ο Bleaney:

οι Ναζί ήταν γενικά αποδεκτοί από τις επιχειρήσεις σαν απείρως προτιμότεροι από την επανάσταση, προτίμηση που δικαίωσαν πάραυτα με την κατάργηση των εργατικών συνδικάτων και όλων των πολιτικών κομμάτων.³⁰

Από την άλλη μεριά, στη Γαλλία, όπου η κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου της Αριστεράς προσπάθησε να εφαρμόσει μια δραστική μορφή κρατισμού που περιλάμβανε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις (μείωση των εργάσιμων ωρών, υποχρεωτική παροχή πληρωμένων διακοπών κ.λπ.) και ανακατανομή του εισοδήματος υπέρ των εργαζόμενων τάξεων, το όλο εγχείρημα κατέληξε τελικά σε αποτυχία. Μολονότι η ανεργία μειώθηκε δραστικά, ο πληθωρισμός επιταχύνθηκε απότομα, καθώς εκείνοι που ήλεγχαν την παραγωγή μετακύλισαν την αύξηση του κόστους στους καταναλωτές, ενώ η κυβέρνηση ήταν ανίκανη να επιβάλλει αποτελεσματικό έλεγχο των τιμών. Κι ακόμα, δεν σημειώθηκε καμιά αξιόλογη ανάκαμψη της οικονομίας εφόσον, λόγω της σοσιαλιστικής φύσης αρκετών από τις μεταρρυθμίσεις, η πολιτική του Μετώπου βρέθηκε αντιμέτωπη με τη γνωστή τακτική της φυγής του κεφαλαίου στο εξωτερικό και την επενδυτική απεργία στο εσωτερικό.

Το συμπέρασμα είναι ότι η επιτυχία ή αποτυχία του προπολεμικού κρατισμού δεν εξαρτήθηκε από αυστηρά οικονομικούς παράγοντες (όπως δέχονται συνήθως και οι φιλελεύθεροι και οι μαρξιστές) αλλά από πολιτικούς παράγοντες, δηλαδή από το εάν η επέκταση του οικονομικού ρόλου του κράτους απολάμβανε της στήριξης ή όχι αυτών που είχαν τον έλεγχο της παραγωγής, απολάμβανε δηλαδή αυτού που κατ' ευφημισμὸν αποκαλούμε «επιχειρηματική εμπιστοσύνη».

Εαν, όμως, η ναζιστική μορφή κρατισμού και η έμμεση επίθεση που εξέφραζε κατά της οικονομίας της αγοράς επρόκειτο να βρεί άδοξο τέλος κάτω από τα ερείπια του Τρίτου Ράιχ, η μορφή κρατισμού που αναπτύχθηκε στην υπόλοιπη Δύση στάθηκε τυχερότερη και άνθισε για άλλα 30 χρόνια περίπου, μετά το τέλος του πολέμου. Στη πραγματικότητα, όμως, υπήρχαν σημαντικές διαφορές μεταξύ της ναζιστικής και της δυτικής μορφής κρατισμού. Έτσι, ενώ η πρώτη είχε «εθνικιστικό» χαρακτήρα, με την έννοια ότι στηριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στην εσωτερική αγορά (κυρίως για πολιτικούς και

²⁹ Στο ίδιο, σελ. 41-52.

³⁰ Στο ίδιο, σελ. 75.

στρατιωτικούς λόγους), η δεύτερη ήταν πολύ πιο διεθνιστική.³¹ Το μεταπολεμικό μάλιστα μοντέλο του διεθνούς κρατισμού στη Δύση δεν αποτελούσε παρά την εξέλιξη του προπολεμικού μοντέλου. Αλλά ας συνεχίσουμε την ιστορική αναδρομή.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου, όπως άλλωστε θα περίμενε κανείς, ο κρατισμός έφθασε σε νέα ύψη. Ο κρατικός σχεδιασμός, μολοντί είχε επιβληθεί από τις πολεμικές ανάγκες, έδειξε τις δυνατότητες που είχε και για την ειρηνική περίοδο ο συνειδητός κοινωνικός έλεγχος της οικονομίας. Αυτή η «επίδειξη εκ του αποτελέσματος», σε συνδυασμό με την ριζοσπαστικοποίηση του εκλογικού σώματος στη Δύση (μετά την αποτυχία της οικονομίας της αγοράς στη δεκαετία του '30 και την ήττα του φασισμού στον πόλεμο) έδωσε στον κρατισμό νέα ορμή. Η Βρετανία, η οποία από την εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης και μέχρι σήμερα πάντα έπαιζε το ρόλο του «βαρομέτρου αγοραιοποίησης», έθεσε τα θεμέλια του κράτους κοινωνικής πρόνοιας, δηλαδή της μορφής εκείνης του κρατισμού που έμελλε να σημαδέψει την μεταπολεμική ιστορία, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70.

Η Έκθεση Beveridge, που είχε σαφή στόχο «να δημιουργήσει ένα σύστημα κοινωνικής ασφάλισης για όλους, από την κούνια μέχρι τον τάφο» δημοσιεύθηκε το 1942 και αποτέλεσε μια συνειδητή προσπάθεια αντιμετώπισης των παρενεργειών της οικονομίας της αγοράς, όσον αφορά στην κάλυψη βασικών αναγκών (υγεία, παιδεία, κοινωνική ασφάλιση). Δυο χρόνια αργότερα, η κυβέρνηση συνασπισμού στην οποία κυριαρχούσαν οι Συντηρητικοί εγκαινίασε αυτό που αποκαλέστηκε σοσιαλδημοκρατική συναίνεση και δημοσίευσε μια Λευκή Βίβλο με τίτλο Πολιτική για την Απασχόληση, όπου η κυβέρνηση ανελάμβανε τη δέσμευση να ακολουθεί πολιτική πλήρους απασχόλησης (δέσμευση που τήρησαν όλες οι μετέπειτα κυβερνήσεις, ανεξάρτητα από την πολιτική τους απόχρωση, μέχρι την έλευση του νεοφιλελευθερισμού) μέσω μιας πολιτικής ελέγχου της συνολικής ζήτησης, δηλαδή με τη χειραγώγηση της αγοράς. Στην πραγματικότητα, η δέσμευση αυτή σήμαινε την επίσημη αναγνώριση από το κράτος πως η αγορά δεν ήταν σε θέση να αυτορυθμιστεί, τουλάχιστον ως προς τα επίπεδα παραγωγής και απασχόλησης. Παρόμοια, με τον Αμερικανικό Νόμο περί Απασχόλησης του 1946, η «μέγιστη» απασχόληση αναγνωρίστηκε σαν κύριος στόχος της οικονομικής πολιτικής. Αντίστοιχες θεσμικές αλλαγές πραγματοποιήθηκαν σε όλες τις χώρες του προηγμένου καπιταλιστικού κόσμου στα τέλη της δεκαετίας του '40. Μπορούμε λοιπόν να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι η περίοδος αυτή σηματοδοτεί την απαρχή της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης που διήρκησε σχεδόν ένα τέταρτο του αιώνα.

Ωστόσο, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση που αναδύθηκε στη μεταπολεμική περίοδο δεν ήταν απλώς μια συγκυριακή αλλαγή, όπως υποστηρίζεται μερικές φορές, αλλά μια δομική αλλαγή με σημαντικές επιπτώσεις στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο (που θα εξετάσω πιο κάτω) καθώς και στο ιδεολογικό, πολιτιστικό και

³¹ Ο Polanyi καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα όσον αφορά τον χαρακτήρα των δύο μορφών κρατισμού, μολοντί η προβληματική του είναι διαφορετική. Κ. Polanyi, *The Great Transformation*, ο.π. σελ. 245.

θεωρητικό επίπεδο. Η συναίνεση αυτή ήταν προφανής όχι μόνο στο πολιτικό επίπεδο, όπου τα συντηρητικά κόμματα διαδέχονταν στην εξουσία τα σοσιαλδημοκρατικά χωρίς να μεταβάλουν, στην ουσία του (παρά κάποιες αποσπασματικές αποκρατικοποιήσεις στη Βρετανία), το νέο κοινωνικό-οικονομικό ρόλο του κράτους σε σχέση με την αγορά (πολιτική συναίνεση) αλλά και στο κοινωνικό επίπεδο, όπου υπήρχε μια ρητή ή υπόρρητη συμφωνία μεταξύ κεφαλαίου και οργανωμένης εργασίας (ή τουλάχιστον της εργατικής συνδικαλιστικής ηγεσίας) για το ρόλο του κράτους (κοινωνική συναίνεση).

Στο οικονομικό επίπεδο, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση θεμελιωνόταν πάνω στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία η οποία, στη μεταπολεμική κορύφωσή της, είχε σαν χαρακτηριστικά της γνωρίσματα τη μαζική παραγωγή, τις μεγάλες παραγωγικές μονάδες, τη γραφειοκρατική οργάνωση και τη μαζική κατανάλωση. Ο οικονομικός ρόλος του κράτους ήταν κρίσιμος στη διαδικασία της εντατικής συσσώρευσης που επιτυχανόταν, κυρίως, μέσω της διεύρυνσης της εγχώριας αγοράς. Κι αυτό σήμαινε όχι μόνο έναν έμμεσο ρόλο για τον επηρεασμό του επιπέδου οικονομικής δραστηριότητας, μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής και του κράτους-πρόνοιας, αλλά, επίσης, και ένα άμεσο ρόλο στον τομέα της παραγωγής, κυρίως μέσω των εθνικοποιημένων επιχειρήσεων και των δημόσιων επενδύσεων. Καθώς ο βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής ήταν σχετικά χαμηλός και επομένως οι «βαθμοί ελευθερίας» του κράτους στην εφαρμογή μιας εθνικής οικονομικής πολιτικής ήταν πολύ πιο σημαντικοί σε σχέση με σήμερα, ο νέος ρόλος του κράτους ήταν και εφικτός και επιθυμητός. Στο βαθμό επομένως που συνεχιζόταν το επενδυτικό μπουμ στη μεταπολεμική περίοδο, τα ελλείμματα του προϋπολογισμού, που αναπόφευκτα ακολούθησαν, δεν δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στη διαδικασία της συσσώρευσης.

Στο κοινωνικό επίπεδο, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση συνδέθηκε με τη δημιουργία συνθηκών σχετικής ασφάλειας στην απασχόληση, διεύρυνσης της αγοράς εργασίας (μετά τη μαζική είσοδο των γυναικών στην παραγωγή κατά τη διάρκεια του μεταπολεμικού οικονομικού μπουμ), και πίστης σε ένα μέλλον συνεχούς οικονομικής μεγέθυνσης και επέκτασης του κράτους πρόνοιας. Ο συνδυασμός των ανωτέρω παραγόντων με το γεγονός ότι η εργατική τάξη εξακολουθούσε να είναι από αριθμητική άποψη ισχυρή είχε οδηγήσει στη δημιουργία ισχυρού εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος που με τη γραφειοκρατική του ηγεσία και ιδιαίτερα με τις ανεπίσημες οργανώσεις (το κίνημα των συνδικαλιστικών στελεχών της βάσης και ούτω καθεξής) άσκησε σημαντική επίδραση σε σχέση με τον νέο κρατικό ρόλο ελέγχου της αγοράς. Κι ακόμα, μέσα σε αυτό το κλίμα, αναπτύχθηκαν ισχυρά απελευθερωτικά κινήματα μέσα στους κόλπους των γυναικών, των φοιτητών και των εθνοτικών μειονοτήτων. Οι κοινωνικοί θεσμοί άρχισαν να διέρχονται περίοδο κρίσης και ευρύτατες κοινωνικές ομάδες άρχισαν να αμφισβητούν τα ίδια τα θεμέλια πάνω στα οποία στηριζόταν η σύγχρονη ιεραρχική κοινωνία: την πατριαρχική οικογένεια, το αυταρχικό σχολείο και

πανεπιστήμιο, την ιεραρχική οργάνωση του εργοστασίου ή του γραφείου, το γραφειοκρατικό εργατικό συνδικάτο ή κόμμα.

Η κοινωνική συναίνεση βασιζόταν στην ρητή ή υπόρρητη συμφωνία μεταξύ κεφαλαίου και εργατικών συνδικάτων ή/και των πολιτικών κομμάτων που εκπροσωπούσαν τα συμφέροντά τους, που στόχευε στην αναπαραγωγή της «μικτής οικονομίας», δηλαδή του οικονομικού εκείνου συστήματος που εξέφραζε τη σοσιαλδημοκρατική συναίνεση. Συστατικά στοιχεία της συναίνεσης αυτής ήταν η δέσμευση του κράτους να διασφαλίζει υψηλά επίπεδα απασχόλησης και «κοινωνικό μισθό», με αντάλλαγμα τη δέσμευση των εργατικών συνδικάτων να ελέγχουν τα αιτήματα των εργαζομένων ούτως ώστε η αύξηση των πραγματικών μισθών (αύξηση των μισθών μείον το ποσοστό πληθωρισμού) να μην υπερβαίνει την αύξηση της παραγωγικότητας. Η συμφωνία συνήθως επισημοποιόταν με κάποια μορφή εισοδηματικής πολιτικής που, καθόλη τη διάρκεια της περιόδου της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, έπαιξε σημαντικό ρόλο στον έλεγχο του πληθωρισμού χωρίς να θίγονται τα κέρδη.

Στο πολιτικό επίπεδο, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση υποστηρίχτηκε ενεργά από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (που είχαν την ενεργητική στήριξη των εργατικών συνδικάτων) και εξασφάλισε την ανεκτικότητα του κεφαλαίου και των πολιτικών εκπροσώπων του. Η παραδοσιακή Αριστερά αποτέλεσε επίσης μέρος της συναίνεσης αυτής (ρητά ή υπόρρητα), ενώ κόμματα και οργανώσεις που υποστήριζαν σκοπούς οι οποίοι δεν ήταν συμβατοί με αυτό το θεσμικό πλαίσιο, επιδίωξαν να βρουν διέξοδο στην εξω-κοινοβουλευτική δράση, την εναλλακτική κουλτούρα ή ακόμα και σε άλλες μορφές δράσης, όπως στο αντάρτικο των πόλεων, σε μια άπελπι και αφ' εαυτής αντιφατική προσπάθεια να δράσουν ως καταλύτες στη διαδικασία ριζοσπαστικής κοινωνικής αλλαγής.

Τέλος, στο θεωρητικό επίπεδο, μετά την ένδοξη μεταπολεμική νίκη του Κεϋνσιανισμού, (δηλαδή της σοσιαλδημοκρατικής ρεφορμιστικής τάσης μέσα στους ορθόδοξους επαγγελματίες οικονομολόγους) κατά της συντηρητικής νεο-κλασικής τάσης (δηλαδή της τάσης που αποτελούσε και το κυρίαρχο οικονομικό παράδειγμα κατά τη διάρκεια της πρώιμης φάσης της διαδικασίας αγοριοποίησης μέχρι τον πόλεμο) η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση παγιώθηκε και μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων. Τα κύρια στοιχεία της νέας ορθοδοξίας, που κάλυπτε τόσο την οικονομική θεωρία όσο και την οικονομική πολιτική, ήταν ο μακρο-οικονομικός έλεγχος της αγοράς από το κράτος για την επίτευξη των στόχων της πλήρους απασχόλησης, της μέγιστης οικονομικής μεγέθυνσης και, σε ένα βαθμό, της αναδιανομής του εισοδήματος υπέρ των ασθενέστερων εισοδηματικών ομάδων.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτό που εννοούσε ο Polanyi με τον όρο Great Transformation (Μεγάλος Μετασχηματισμός) επιτεύχθηκε σε κάποιο βαθμό κατά τη διάρκεια της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Έτσι, το σύστημα της αγοράς έπαψε, σε σημαντικό βαθμό, να είναι αυτορυθμιζόμενο. Αν και η γη ουδέποτε

αποσπάστηκε από το πλαίσιο της αγοράς, η εργασία αλλά και το χρήμα τέθηκαν κάτω από σημαντικούς κοινωνικούς ελέγχους. Σε σχέση κατ' αρχήν με την εργασία, όχι μόνο το επίπεδο της απασχόλησης, αλλά και οι συνθήκες δουλειάς και ο ίδιος ο βασικός μισθός αφέθηκαν να καθοριστούν εκτός του πλαισίου της αγοράς, δηλαδή καθορίστηκαν μέσω δημοσιονομικών και εισοδηματικών πολιτικών που σχεδιάστηκαν μέσα στο πλαίσιο τριμερών συμφωνιών μεταξύ εργασίας, κεφαλαίου και κράτους. Σε σχέση επίσης με το χρήμα, μολονότι ούτε η επένδυση ούτε η αποταμίευση αποσπάστηκαν από τον έλεγχο της αγοράς, εν τούτοις τόσο ο προσανατολισμός των επενδύσεων όσο και η ρύθμιση του ποσοστού αποταμίευσης εντάχθηκαν μέσα στα κυβερνητικά καθήκοντα.

Τέλος, μετά την εγκατάλειψη, στη δεκαετία του '30, του Κανόνα Χρυσού, ο οποίος ως αυτόματος μηχανισμός προσαρμογής ήταν ασύμβατος με κάθε μορφή κρατισμού, η αξία των νομισμάτων αφέθηκε να καθορίζεται από τις αγορές συναλλάγματος. Μολονότι, το σύστημα των ελαστικών ισοτιμιών ήταν περισσότερο συμβατό με τον κρατισμό (επειδή επέτρεπε μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας για κρατική παρέμβαση στην οικονομία) εν τούτοις ήταν ασύμβατο με την επέκταση του διεθνούς εμπορίου (λόγω της αβεβαιότητας που δημιουργούσε στις διεθνείς ανταλλαγές). Γι' αυτό και το σύστημα αυτό δεόντως εγκαταλείφθηκε αμέσως μετά τον πόλεμο και στο Bretton Woods συμφωνήθηκε η δημιουργία ενός νέου συστήματος ελεγχόμενης ελαστικότητας. Το νέο σύστημα επεδίωξε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις τόσο του κρατισμού όσο και του ελεύθερου εμπορίου και επομένως σχεδιάστηκε εξαρχής σαν συμβιβασμός μεταξύ του Κανόνα Χρυσού και του συστήματος των ελαστικών ισοτιμιών. Με άλλα λόγια, το σύστημα που καθιερώθηκε στο Bretton Woods αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός διεθνούς νομισματικού συστήματος που θα παρείχε μία βάση συμβατή με το διεθνικιστικό μοντέλο κρατισμού που είχε αναδυθεί στη προπολεμική περίοδο. Αν και το σύστημα του Bretton Woods επέτυχε αρχικά ως προς αυτό τον στόχο, τελικά, οι αντιφάσεις που περιέκλειε και, ιδιαίτερα, το γεγονός ότι ενσωμάτωνε την κυριαρχία του αμερικανικού δολλαρίου, επέφερε την κατάρρευσή του στις αρχές της δεκαετίας του '70, πράγμα που συνέβαλε σημαντικά στην έκλειψη του ίδιου του κρατισμού.

Η σημερινή διεθνοποιημένη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης

Η μεταπολεμική περίοδος του κρατισμού ήταν στενά συνδεδεμένη με ένα καπιταλιστικό μπουμ που δεν είχε προηγούμενο.³² Αν αφήσουμε κατά μέρος το επίμαχο θέμα για το εάν είναι δυνατό να θεμελιωθεί κάποια αιτιώδης σχέση μεταξύ της επέκτασης του

³² Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες ήταν 3,8% για την περίοδο 1950-70, έναντι 1,4% για την περίοδο 1820-1950. Επίσης, η συσσώρευση κεφαλαίου ήταν 5,5% στην ίδια περίοδο έναντι 2,9% στην περίοδο 1870- 1913 και 1,7% στην περίοδο 1913-50. Βλ. A. Maddison, *Phases of capitalist development* (Oxford Univ. Press, 1982), σελ. 91.

οικονομικού ρόλου του κράτους και του μπουμ,³³ ελάχιστη αμφιβολία υπάρχει ότι ο κρατισμός έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να συγκρατήσει την ανεργία, άμεσα ή έμμεσα, σε άνευ προηγουμένου χαμηλά επίπεδα³⁴ καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε εδώ. Την ίδια στιγμή, το κράτος-πρόνοιας επεκτάθηκε ραγδαία και, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70 περίπου, το 1/5 του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών (εκτός της Ιαπωνίας) αποτελούσε κοινωνικές δαπάνες.³⁵

Όμως, παρά την επέκταση του κρατισμού στο εθνικό οικονομικό επίπεδο, η διαδικασία αγοραιοποίησης στο διεθνές επίπεδο συνέχισε την πορεία της αδιατάρακτα και έθεσε τα θεμέλια για τη σημερινή διεθνοποιημένη φάση που συνδέεται με την νεοφιλελεύθερη συναίνεση. Οι προηγμένες καπιταλιστικές χώρες ενθάρρυναν ενεργά τη διεθνοποίηση της οικονομίας και στο παγκόσμιο επίπεδο (γύροι των διαπραγματεύσεων της GATT για τη μείωση των δασμών) και στο περιφερειακό επίπεδο (ΕΟΚ, ΕΖΕΣ). Οι παλιές εθνικιστικές αντιπαλότητες που αποτέλεσαν χαρακτηριστικό γνώρισμα των διεθνών σχέσεων στο πρώτο ήμισυ του 20ου αιώνα και οδήγησαν σε δύο παγκόσμιους πολέμους γρήγορα ξεπεράστηκαν, εν όψει της επέκτασης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στο Δεύτερο Κόσμο και των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων στον Τρίτο Κόσμο. Έτσι, οι εμπορικές αντιπαλότητες μεταξύ των κυριότερων καπιταλιστικών χωρών αντικαταστάθηκαν από τη ραγδαία επέκταση του εμπορίου (κυρίως μεταξύ τους) σε βαθμό που, στις αρχές της δεκαετίας του '70, το 1/6 των καταναλωτικών βιομηχανικών προϊόντων στην Ευρώπη να εισάγεται από το εξωτερικό.³⁶ Από τότε, η διεθνοποίηση της οικονομίας επιταχύνθηκε ακόμα περισσότερο.³⁷ Αυτή η αυξανόμενη διεθνοποίηση συνεπάγεται ότι η οικονομική μεγέθυνση της οικονομίας της αγοράς βασίζεται σήμερα όλο και περισσότερο όχι στην επέκταση της εγχώριας αγοράς, όπως και πριν, αλλά στην

³³ Βλ. τη συζήτηση των σχετικών αποδεικτικών στοιχείων στο βιβλίο του M. Bleaney, *The rise and fall of Keynesian Economics*, ό.π., κεφ. 4.

³⁴ Το μέσο ποσοστό ανεργίας στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες έπεσε από 5,7% στην περίοδο 1870- 1913 και 7,3% στην περίοδο 1913-50, στο 3,1% στην περίοδο 1950-70, στο ίδιο, σελ. 92.

³⁵ Βλ. Ian Gough, *The Political Economy of the Welfare State* (Macmillan, 1979), Πίνακας 5.2.

Ενδεικτικό της ταχείας επέκτασης του κράτους-πρόνοια στην περίοδο αυτή είναι το γεγονός ότι οι κοινωνικές δαπάνες στη Βρετανία, οι οποίες είχαν αυξηθεί από 4% του ΑΕΠ το 1910 στο 11% περίπου κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, εκτοξεύθηκαν σε ένα μέσο όρο περίπου 25% του ΑΕΠ στις αρχές της δεκαετίας του '70. Στο ίδιο, Πίνακας 5.1.

³⁶ Έτσι, ενώ η διείσδυση των εισαγωγών (εισαγωγές ως ποσοστό της παραγωγής) βιομηχανικών προϊόντων μέσα στην Ευρώπη ήταν μόνο 6% το 1937 και το 1950, αυξήθηκε σε 11% το 1963 και σε 17% το 1971, ποσοστό σημαντικά υψηλότερο από το επίπεδο του 13% του 1913. Βλ. P. Armstrong et al, *Capitalism since world war II* (Fontana, 1984), Πίνακας 10.3.

³⁷ Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των εισαγωγών στην ομάδα των 7 πιο προηγμένων καπιταλιστικών χωρών αυξήθηκε σχεδόν κατά 40% μεταξύ των περιόδων 1965-80 και 1980-90 (από 3,9% που ήταν στην περίοδο 1965-80, στο 5,4% στην περίοδο 1980-1990). Βλ. *World Development Report, 1992*, World Bank, Πιν. 14.

επέκταση της παγκόσμιας αγοράς — γεγονός που έχει πολύ σημαντικές επιπτώσεις στον οικονομικό ρόλο του κράτους.

Έτσι, καθώς η συσσώρευση κεφαλαίου στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς εξαρτάται πολύ περισσότερο σε σχέση με το παρελθόν από την παγκόσμια αγορά, ο ρόλος του κράτους στην ενίσχυση της εγχώριας ζήτησης δεν είναι πλέον τόσο σημαντικός όσο άλλοτε. Σήμερα, η ανταγωνιστικότητα παίζει πολύ πιο σημαντικό ρόλο σε σχέση με τη συσσώρευση και την οικονομική μεγέθυνση, απ' όσο η άμεση επέκταση της εγχώριας ζήτησης μέσω των κυβερνητικών δαπανών. Η ανταγωνιστικότητα, κάτω από συνθήκες ελεύθερου εμπορίου, παίζει κρίσιμο ρόλο όχι μόνο σε σχέση με την οικονομική μεγέθυνση, που όλο και περισσότερο εξαρτιέται από την επέκταση των εξαγωγών, αλλά επίσης και σε σχέση με την διείσδυση των εισαγωγών, η οποία, τελικά, οδηγεί σε κλείσιμο εγχώριων επιχειρήσεων και ανεργία. Σε αυτό το πλαίσιο, οι επικρατούσες συνθήκες στην πλευρά της προσφοράς, και ιδιαίτερα αυτές που αναφέρονται στο κόστος παραγωγής, αποκτούν κρίσιμη σημασία. Κι αυτός είναι ο λόγος που η συμπίεση του κόστους παραγωγής είναι τόσο σημαντική, και από άποψη εργατικού κόστους και από άποψη φορολογίας και ασφαλιστικών εισφορών των εργοδοτών. Όμως η συμπίεση του κόστους παραγωγής σημαίνει τη δραστική μείωση του κρατισμού.

Η επέκταση του κρατισμού κατά τη διάρκεια της περιόδου της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης οδήγησε στη ραγδαία αύξηση του κόστους παραγωγής, ιδιαίτερα σ' εκείνες τις χώρες όπου ο οικονομικός ρόλος του κράτους ήταν πολύ πιο καθοριστικός (όπως π.χ. στη Σουηδία). Σημαντικό τμήμα της αύξησης του κόστους παραγωγής προέκυψε ως άμεσο και έμμεσο αποτέλεσμα της επέκτασης του κρατισμού. Άμεσα μεν, διότι η επέκταση του κράτους πρόνοιας σήμαινε αυξημένα βάρη φορολογίας και ασφαλιστικών εισφορών για τους εργοδότες.³⁸ Έμμεσα δε διότι, κάτω από συνθήκες σχεδόν πλήρους απασχόλησης που επικράτησαν κατά τη διάρκεια της κρατικιστικής φάσης της διαδικασίας αγοραιοποίησης, η οργανωμένη εργασία μπορούσε με επιτυχία να πιέζει για μισθολογικές αυξήσεις που ήταν μεγαλύτερες από την αύξηση της παραγωγικότητας. Κι αυτό έγινε ένα ιδιαίτερο επώδυνο πρόβλημα (για εκείνους που είχαν τον έλεγχο της καπιταλιστικής παραγωγής) στην περίοδο 1968-73, όταν ένα μαζικό απεργιακό κίνημα, πάνω στο οποίο ελάχιστο έλεγχο ασκούσε η γραφειοκρατική ηγεσία των εργατικών συνδικάτων, οδήγησε σε γρήγορα αύξηση των μισθών και σε μια αντίστοιχη συμπίεση των κερδών.³⁹

³⁸ Στη Βρετανία, για παράδειγμα, οι φόροι των εργοδοτών (εξαιρουμένων των ασφαλιστικών εισφορών) αυξήθηκαν από περίπου 44% των εταιρικών κερδών το 1955-59, σε 48,6% το 1967-70, Α. Glynn & B. Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the profits squeeze* (Penguin, 1972), Πιν. F. 1.

³⁹ Στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες ο πραγματικός μισθός (μετά τους φόρους) και η παραγωγικότητα αυξήθηκαν με τον ίδιο περίπου ρυθμό στην περίοδο 1960-68 (4%). Στη περίοδο, όμως, 1968-73 ο πραγματικός μισθός αυξήθηκε με ένα μέσο όρο 4,5%, έναντι 3,4% αύξησης στη

Επομένως, η κρίση στις αρχές του '70 ήταν, βασικά, το σωρευτικό αποτέλεσμα του γεγονότος ότι η αγορά εργασίας δεν ήταν ελεύθερη να καθορίζει τα επίπεδα μισθών και απασχόλησης που θα ισορροπούσαν την αγορά, όπως απαιτεί η οικονομία της αγοράς. Με άλλα λόγια, σε αντίθεση με την άποψη που προβάλλεται συνήθως, η κρίση δεν οφειλόταν κυρίως στην κρίση του πετρελαίου αλλά στο γεγονός ότι ο βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς δεν ήταν πλέον συμβατός με τον κρατισμό. Πρώτον, διότι ο έλεγχος της οικονομίας από το κράτος-έθνος είχε γίνει, κάτω από συνθήκες σχετικά ελεύθερης διακίνησης των εμπορευμάτων και του κεφαλαίου, σχεδόν αδύνατος. Και αυτό, διότι οι παραπάνω συνθήκες έδιναν στις μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες αρκετή ισχύ για να υπονομεύουν εκείνες τις εθνικές (δημοσιονομικές και νομισματικές) πολιτικές που δεν ήταν συμβατές με τους δικούς τους αντικειμενικούς στόχους.

Δεύτερον, διότι η ίδια η επέκταση του κρατισμού ενείχε τα στοιχεία μιας κρίσης πληθωρισμού για τους εξής λόγους:

α) η ραγδαία αύξηση των κρατικών δαπανών — που ήταν αναγκαία για τη χρηματοδότηση της επέκτασης του κοινωνικού και οικονομικού ρόλου του κράτους — ήταν ταχύτερη από την αύξηση των κρατικών εσόδων.⁴⁰ Πράγμα βέβαιο που εύκολα εξηγείται με βάση την απροθυμία των κυβερνήσεων να μεταθέσουν ένα σημαντικό μεγαλύτερο μέρος της φορολογικής επιβάρυνσης στους ώμους των υψηλότερων εισοδηματικών ομάδων. Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν η βαθμιαία επιδείνωση των κρατικών ελλειμμάτων που συνήθως εκαλύπτοντο με την έκδοση πληθωρικού χρήματος.

β) οι εργοδότες, για να ελαχιστοποιήσουν την επίδραση των «υπερβολικών» αυξήσεων των μισθών (δηλαδή αυτών που υπερέβαιναν τις αυξήσεις στη παραγωγικότητα) πάνω στα κέρδη, μετακύλιαν την αύξηση του εργατικού κόστους στους καταναλωτές με τη μορφή υψηλότερων τιμών. Η ολιγοπωλιακή δομή του ύστερου καπιταλισμού έκανε ιδιαίτερα εύκολη την μετακύλιση αυτή, η οποία, με την αφορμή της πετρελαϊκής κρίσης, πήρε ιδιαίτερες διαστάσεις.

Η πληθωριστική κρίση που σημειώθηκε στις αρχές του '70 συνοδεύτηκε από την παγίωση μιας νέας τάσης ανόδου της ανεργίας. Έτσι, εκτός από τη συγκυριακή αύξηση της ανεργίας, η οποία οφειλόταν στα μέτρα που έλαβαν οι κυβερνήσεις για την καταπολέμηση της πληθωριστικής κρίσης, η δομική ανεργία έγινε επίσης σημαντική, ως αποτέλεσμα των τεχνολογικών αλλαγών (επανάσταση της

παραγωγικότητα. Βλ. P. Armstrong et al, ό.π., Πίνακας 11.10. Αποτέλεσμα ήταν η πτώση της μερίδας των κερδών στο επιχειρηματικό προϊόν κατά 15% στην περίοδο 1968-73. Στο ίδιο, σελ. 246.

⁴⁰ Στη Βρετανία, η αναλογία των κρατικών εσόδων στο Ακαθάριστο Εθνικό προϊόν αυξήθηκε κατά 9% μεταξύ 1951 και 1975, ενώ η αντίστοιχη αναλογία των κρατικών δαπανών αυξήθηκε κατά 29% την ίδια περίοδο, Ian Gough, *The Political Economy of the Welfare State*, ό.π. Πιν. 5.1.

πληροφορικής) που σηματοδότησαν τη μετάβαση της οικονομίας της αγοράς στη μεταβιομηχανική φάση. Κι αυτό είχε σαν συνέπεια τη δραστική μείωση του αριθμού της εργατικής τάξης στον μεταποιητικό τομέα,⁴¹ γεγονός που είχε σημαντικές επιπτώσεις στην ισχύ και τη σπουδαιότητα των εργατικών συνδικάτων και των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων.⁴² Έτσι, η οικονομική κρίση που σημειώθηκε στο πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '70 και η οποία οξύνθηκε από την κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods, καθώς και την επιστροφή στις αβεβαιότητες των ελαστικών νομισματικών ισοτιμιών, οδήγησε στην άνοδο του νεο-φιλελεύθερου κινήματος. Το κίνημα αυτό που πρωτοεμφανίστηκε μεταξύ των ακαδημαϊκών οικονομολόγων (Σχολή του Σικάγου, ανάσταση του Hayek κι ούτω καθεξής) κι αργότερα απλώθηκε μεταξύ των επαγγελματιών πολιτικών, ιδιαίτερα στο Ην. Βασίλειο και τις ΗΠΑ, εξέφρασε μια ισχυρότατη επίθεση κατά του σοσιαλδημοκρατικού κρατισμού. Ο κρατισμός — με τη μορφή των εθνικοποιήσεων, της πολιτικής πλήρους απασχόλησης και του κράτους-πρόνοιας — κατηγορήθηκε ότι είχε οδηγήσει σ' ένα τριμερές σύστημα οικονομικής εξουσίας (κράτος - εργατικά συνδικάτα - κεφάλαιο) που υπονόμει την ηγεμονία του ιδιωτικού κεφαλαίου. Ο απώτερος νεοφιλελεύθερος στόχος ήταν επομένως να ενισχύσει την ισχύ εκείνων που είχαν τον έλεγχο της παραγωγής, μέσα από μια διαδικασία δραστικής μείωσης του κοινωνικού ελέγχου πάνω στην αγορά. Οι κυριότεροι μέθοδοι που χρησιμοποίησε για την επίτευξη του στόχου αυτού ήταν οι ακόλουθοι:

- απελευθέρωση και απορύθμιση (άρση των περιοριστικών κανονισμών) των αγορών. Έτσι, όσον αφορά, πρώτον, την αγορά εργασίας, η οποία αποτελεί τον κύριο στόχο της φιλελευθεροποίησης, μερικοί σημαντικοί έλεγχοι αίρονται (π.χ. η νομοθεσία περί ελάχιστου μισθού) ενώ άλλοι έλεγχοι υφίστανται δραστικές τροποποιήσεις (π.χ. οι έλεγχοι για τη μερική απασχόληση, οι έλεγχοι όσον αφορά τη διαδικασία των απολύσεων κ.λπ.), έτσι ώστε η εργασία να γίνει πιο «εύκαμπτη», δηλαδή περισσότερο προσαρμοστική στις συνθήκες της αγοράς («η κουλτούρα της ελεύθερης πρόσληψης και απόλυσης»). Η αποδυνάμωση αυτών των ελέγχων, σε συνδυασμό με την εγκατάλειψη της δέσμευσης του κράτους ως προς την πλήρη απασχόληση και την αντεργατική νομοθεσία, είχαν σα συνέπεια ότι οι επιπτώσεις των τεχνολογικών αλλαγών που είχαν οδηγήσει στη δομική

⁴¹ Στη λεγόμενη «Ομάδα των 7» μεγαλύτερων καπιταλιστικών οικονομιών (ΗΠΑ, Ιαπωνία, Γερμανία, Γαλλία, Ην.Βασίλειο, Ιταλία, Καναδάς) η αναλογία του ενεργού πληθυσμού που απασχολείται στη μεταποίηση έπεσε σχεδόν κατά ένα τρίτο μεταξύ 1972/3 και 1989/90, από 32% κατά μέσο όρο το 1972/3 στο 22% το 1989/90. Βλ. ILO, *Yearbook of Labor Statistics* (εκθέσεις του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας διαφόρων Ετών).

⁴² Στη Βρετανία, η αναλογία της μη χειρωνακτικής εργασίας στον ενεργό πληθυσμό αυξήθηκε από 12,8% το 1951 σε 31,9% το 1978 (Bosanquet, *After the New Right*, Heinemann, 1983, σελ. 126). Το αποτέλεσμα των τάσεων αυτών ήταν ότι η διάρθρωση του Βρετανικού εκλογικού σώματος άλλαξε δραστικά, έτσι ώστε η αναλογία της χειρωνακτικής εργατικής τάξης στο εκλογικό σώμα μειώθηκε, σε μια περίοδο 20 ετών (1964-83), από 50% σε 33%, B. Jessop et. al. «Popular capitalism, flexible accumulation and left strategy», *New Left Review* (Σεπτ.-Οκτ. 1987).

ανεργία, δεν αντισταθμίστηκαν από αποτελεσματική κρατική δράση. Αντίθετα, αφέθηκε στις δυνάμεις της αγοράς να λύσουν το πρόβλημα. Επί πλέον, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές, περιορίζοντας τον κρατικό τομέα, συνέβαλαν άμεσα στην άνοδο της ανεργίας. Αποτέλεσμα ήταν η ανεργία να προσλάβει μαζικές διαστάσεις, ενώ αναμένεται να ανέλθει ακόμα περισσότερο στο προβλεπτό μέλλον.⁴³ Παράλληλα, η φτώχεια και η ανισότητα αυξήθηκαν σε αναλογία με την απελευθέρωση της αγοράς εργασίας. Δεύτερον, απελευθερώθηκαν οι νομισματικές αγορές, ιδιαίτερα δε οι διεθνείς. Για παράδειγμα, ήρθαν οι συναλλαγματικοί έλεγχοι με αποτέλεσμα ότι τεράστιες ποσότητες χρήματος μετακινούνται παγκόσμια, επιδιώκοντας κερδοσκοπικά οφέλη και προκαλώντας τεράστια αναστάτωση στις αγορές συναλλάγματος. Κι αυτό υπονόμει ιδιαίτερα την προσπάθεια της ΕΟΚ να δημιουργήσει ένα κοινό νόμισμα. Τέλος, όσον αφορά τις αγορές εμπορευμάτων, ο βαθμός φιλελευθεροποίησης των αγορών αγαθών και υπηρεσιών που υιοθετείται από τον τελευταίο γύρο των διαπραγματεύσεων της GATT δεν έχει κανένα προηγούμενο και έχει ήδη προκαλέσει σημαντική κοινωνική ένταση (Γαλλία).

- ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων. Τέτοιες ιδιωτικοποιήσεις όχι μόνο μειώνουν το μέγεθος του κρατικού τομέα αλλά ταυτόχρονα δημιουργούν νέες δυνατότητες και ευκαιρίες για το ιδιωτικό κεφάλαιο. Επί πλέον, η διάδοση σ' ευρύτερη κλίμακα της ιδιοκτησίας μετοχών προωθείται σαν ένα είδος «λαϊκού καπιταλισμού», παρά το γεγονός ότι, όπως έδειξε η βρετανική εμπειρία,⁴⁴ η συγκέντρωση του κεφαλαίου ενισχύεται ακόμα περισσότερο με την ιδιωτικοποίηση.
- συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας σε επίπεδο ενός ασφαλιστικού δικτύου και παράλληλη ενθάρρυνση της επέκτασης του ιδιωτικού τομέα στο χώρο των κοινωνικών υπηρεσιών (Υγεία, Παιδεία, Συνταξιοδοτικά Ταμεία κι ούτω καθεξής). Το γεγονός αυτό όχι μόνο οδηγεί στην αγοραιοποίηση τομέων της οικονομίας που ήταν υπό τον έλεγχο του κράτους αλλά μειώνει ακόμη περισσότερο τον «κοινωνικό μισθό» και καθιστά την εργασία ακόμα πιο «εύκαμπτη» και προσαρμοστική στις συνθήκες της αγοράς.

⁴³ Η ανεργία στην «Ομάδα των 7» υπερδιπλασιάστηκε μέσα σε 10 χρόνια (από 3,4% το 1973 σε 8,4% το 1983, P. Armstrong et al, ό.π., σελ. 324) και αναμένεται να αυξηθεί ακόμα περισσότερο στη δεκαετία του '90. Επίσης, σχετικά με τον αμερικανικό μύθο ότι η απορύθμιση της αγοράς εργασίας δημιούργησε νέες απασχολήσεις, όπως τονίζει ο Ed Balls, (αρθρογράφος της εφημερίδας Financial Times), «αυτό που επέτυχε η απορύθμιση στις Ην. Πολιτείες είναι η δημιουργία τεράστιου αριθμού χαμηλά αμοιβομένων και συχνά μερικής απασχόλησης εργασιών στον τομέα των υπηρεσιών, που συγκεντρώνει την γυναικεία εργασία». Αναφέρεται από τον Will Hutton στην εφημερίδα *The Guardian* (13/09/1993).

⁴⁴ Στη Βρετανία ο αριθμός των κατόχων μετοχών τριπλασιάστηκε στη δεκαετία του '80, μετά τις μαζικές ιδιωτικοποιήσεις που έκανε η κυβέρνηση της θάτσερ. Κι όμως, η αναλογία των μετοχών που κατέχονται ατομικά και όχι απο καπιταλιστικές εταιρείες κι άλλους οργανισμούς μειώθηκε από 54% το 1963 στο 28% το 1981 και στο 20% το 1988. Βλ. C. Johnson, *The Economy under Mrs Thatcher, 1979-1990* (Penguin, 1991), σελ. 168.

- αναδιανομή του φορολογικού βάρους υπέρ των υψηλών εισοδηματικών ομάδων και κατά των χαμηλών και μεσαίου εισοδήματος ομάδων. Ο επιδιωκόμενος ρητά στόχος εδώ είναι η δημιουργία «κινήτρων» για την οικονομική ελίτ προς αποταμίευση και επένδυση, ενώ ο άρρητος στόχος είναι η αύξηση των καθαρών (μετά τους φόρους) κερδών και η διάχυση του κόστους του ασφαλιστικού δικτύου.

Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση έχει πολύ σημαντικές επιπτώσεις στο οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτιστικό επίπεδο. Στο οικονομικό επίπεδο, η νέα συναίνεση δεν σημαίνει ότι το κράτος δεν παίζει πια κανένα οικονομικό ρόλο. Δεν θα πρέπει να συγχέουμε τον φιλελευθερισμό/νεοφιλελευθερισμό με το *laissez-faire*. Δεν θα πρέπει δηλαδή να ξεχνούμε, όπως ανέφερα παραπάνω, ότι το ίδιο το κράτος εδημιούργησε το σύστημα των αυτο-ρυθμιζόμενων αγορών και ότι κάποια μορφή κρατικής παρέμβασης ήταν πάντοτε απαραίτητη για την ομαλή λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Το κράτος καλείται σήμερα να παίξει κρίσιμο ρόλο σε σχέση με τον τομέα της προσφοράς της οικονομίας και, ιδιαίτερα, να πάρει μέτρα για να βελτιώσει την ανταγωνιστικότητα και να εκπαιδεύσει και προσαρμόσει την εργατική δύναμη στις απαιτήσεις της νέας τεχνολογίας. Επομένως, ο τύπος κρατικής παρέμβασης που δεν είναι ασύμβατος με τη διαδικασία αγοραιοποίησης, όχι μόνο δεν αποθαρρύνεται, αλλά αντίθετα προωθείται ενεργά από την νεοφιλελεύθερη συναίνεση και ιδιαίτερα από τα «προοδευτικά» στοιχεία μέσα σ' αυτήν (π.χ. την κυβέρνηση Κλίντον και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Ευρώπης). Δεν είναι, λοιπόν, αληθές ότι η νεοφιλελεύθερη συναίνεση σκότωσε το «μωρό» της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, δηλαδή τη μικτή οικονομία, όπως συνήθως υποστηρίζεται. Στη πραγματικότητα, έκανε κάτι χειρότερο. Επαναπροσδιόρισε το περιεχόμενο της μικτής οικονομίας έτσι ώστε να υπηρετεί καλύτερα τα συμφέροντα της οικονομικής ελίτ και να αναπαράγει, στο κατώφλι του 21ου αιώνα, συνθήκες ανισότητας και κοινωνικής αδικίας που επικρατούσαν στις αρχές του 19ου !

Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί εδώ ότι σήμερα δεν είναι πλέον το κράτος-έθνος που καλείται να διαδραματίσει τον καινούργιο αυτό ρόλο. Η διεθνοποιημένη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης συνεπάγεται τη δημιουργία τεράστιων οικονομικών μπλοκ, στο πλαίσιο των οποίων ο οικονομικός ρόλος του κάθε κράτους-έθνους υποβαθμίζεται προοδευτικά, υπέρ των υπερ-εθνικών θεσμών. Κι αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση της ΕΟΚ, όπου η σχετική διαδικασία έχει ήδη αρχίσει. Το ίδιο ισχύει και στη περίπτωση της NAFTA (Βόρεια Αμερικανική Συμφωνία Ελεύθερου Εμπορίου μεταξύ ΗΠΑ, Καναδά και Μεξικού) και του μπλοκ της Άπω Ανατολής (Ιαπωνία, Κορέα, Ταϊβάν, Μαλαισία, Ταϊλάνδη, Σιγκαπούρη) που δεν έχει πάρει ακόμα επίσημη, τυπική μορφή.

Στην πραγματικότητα, οι ίδιοι οικονομικοί παράγοντες που προκάλεσαν την εμφάνιση της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης οδήγησαν, επίσης, στη δημιουργία αυτών των μπλοκ.

Ο βασικός σκοπός του σχηματισμού αυτών των μπλοκ είναι η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των τμημάτων του κεφαλαίου που εδράζονται στο καθένα από αυτά. Η βελτίωση αυτή αναμένεται να προκύψει τόσο λόγω της διεύρυνσης της «εγχώριας» αγοράς (δηλαδή από τη διεύρυνση του επιχειρησιακού χώρου αυτών των τμημάτων του κεφαλαίου), όσο και λόγω της διεύρυνσης της αγοράς κεφαλαίου και εργασίας. Όσον αφορά την αγορά εμπορευμάτων πρώτα, η διεύρυνση της επιτρέπει βελτιώσεις στην παραγωγικότητα μέσω της συγκέντρωσης της παραγωγής, της συγκέντρωσης πόρων για έρευνα και ανάπτυξη κ.τ.λ. Δεύτερο, όσον αφορά τις αγορές κεφαλαίου και εργασίας, η διεύρυνση τους δημιουργεί επιπρόσθετες ευκαιρίες για τη συμπίεση του κόστους παραγωγής, ιδιαίτερα του εργατικού κόστους, λόγω του ότι δημιουργεί δυνατότητες για τη μεγαλύτερη κινητικότητα τους. Και αυτό συμβαίνει διότι — σε αντίθεση με όσα υποστηρίζει η ορθόδοξη οικονομική θεωρία — ούτε το ελεύθερο εμπόριο ούτε η κινητικότητα κεφαλαίου και εργασίας εξαλείφουν τις μισθολογικές διαφορές.⁴⁵ Αντίθετα, η κινητικότητα του κεφαλαίου δημιουργεί ευκαιρίες επένδυσης σε τομείς χαμηλού κόστους, ενώ η κινητικότητα της εργασίας ασκεί πίεση επί των μισθών των πλουσίων χωρών. Εάν, μάλιστα, ακόμη και το κράτος-έθνος αποδείχτηκε ανίκανο να εξαλείψει τις ισχυρές περιφερειακές διαφορές που εξακολουθούν ακόμα να υπάρχουν, ολόκληρες δεκαετίες μετά την εθνική ενσωμάτωση, μπορεί κανείς εύκολα να φανταστεί το πιθανό αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης μέσα στο πολύ πιο χαλαρό πλαίσιο των υπερεθνικών μπλοκ.⁴⁶

Στην Ευρώπη, ιδιαίτερα, η πλήρης φιλελευθεροποίηση των αγορών εμπορευμάτων μέσα στην ΕΟΚ, σε συνδυασμό με την φιλελευθεροποίηση των αγορών εργασίας και χρήματος, δημιουργεί — για πρώτη φορά στην ιστορία — μια τεράστια οικονομική περιοχή όπου ένα αυτόματο σύστημα, παρόμοιο με αυτό του Κανόνα Χρυσού, μπορεί τώρα να λειτουργήσει με επιτυχία. Και πράγματι, αυτός είναι ο κύριος στόχος της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ). Εάν στη θέση του χρυσού βάλουμε το ECU — την κοινή Ευρωπαϊκή Νομισματική Μονάδα που προορίζεται για κοινό νόμισμα της ΕΟΚ — η Ευρώπη, όταν θα ολοκληρωθεί η διαδικασία της ΟΝΕ, θα λειτουργεί υπό ένα σύγχρονο Κανόνα Χρυσού. Ο λόγος για τον οποίο ένα τέτοιο σύστημα είναι σήμερα σε καλύτερη θέση να λειτουργήσει με μεγαλύτερο βαθμό επιτυχίας σε σχέση με το παρελθόν έγκειται στο γεγονός ότι ο βασικός παράγοντας που οδήγησε στην κατάρρευση του Κανόνα Χρυσού έχει ήδη εξαλειφθεί, δηλαδή οι διάφοροι περιορισμοί στη διακίνηση των εμπορευμάτων, της εργασίας και του κεφαλαίου. Τέτοιοι

⁴⁵ Για παράδειγμα, στην ΕΟΚ, παρά τις συνθήκες ελεύθερου εμπορίου που έχουν καθιερωθεί εδώ και χρόνια, οι μέσες ακαθάριστες ωριαίες αμοιβές των βιομηχανικών εργατών (με όρους αγοραστικής δύναμης) στην περιφέρεια (Ελλάδα, Πορτογαλία) βρίσκονται στο μισό περίπου ύψος σε σχέση μ'αυτές του κέντρου. Βλ. Eurostat, *A Social Portrait of Europe, 1991*, Πίνακας 6.13.

⁴⁶ Έτσι, το εισόδημα της πλουσιότερης περιοχής είναι διπλάσιο σε σύγκριση μ'αυτό της φτωχότερης στη Γαλλία, το Βέλγιο και την Ισπανία, ενώ στην Ιταλία και τη Γερμανία είναι 2,5 φορές υψηλότερο, στην Ολλανδία τρεις φορές μεγαλύτερο κι ούτε καθεξής. Βλ. Eurostat, *Basic Statistics of the Community, 1989*, Πίνακες 2.12 - 2.19.

περιορισμοί, όπως είδαμε, αποτελούσαν τον μηχανισμό αυτοπροστασίας της κοινωνίας απέναντι στην αγοραιοποίηση και οδήγησαν σχεδόν στην κατάρρευση της ίδιας της οικονομίας της αγοράς. Καθώς η νεοφιλελεύθερη συναίνεση έχει ήδη εξαλείψει τους περισσότερους απ' αυτούς τους περιορισμούς, δημιουργείται μια ιστορική δυνατότητα να ολοκληρωθεί η διαδικασία αγοραιοποίησης. Η διεθνοποιημένη φάση έχει επομένως περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας από τη πρώτη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Φυσικά, υπάρχει ένα αντίτιμο που θα πληρωθεί από κάποιους. Όπως η επιτάχυνση της αγοραιοποίησης σε χώρες σαν τη Βρετανία της θάτσερ οδήγησε σε δραματική αύξηση της ανισότητας σε εθνικό επίπεδο, θα μπορούσε κανείς να αναμείνει ότι το ίδιο ακριβώς θα συμβεί στο υπερ-εθνικό επίπεδο των μπλοκ, όπου οι προηγμένες καπιταλιστικές χώρες θα έχουν κοινό νόμισμα και κοινή κεντρική τράπεζα με τις χώρες της ημι-περιφέρειας.⁴⁷

Έχοντας πλέον την εμπειρία του παρελθόντος, είναι επομένως προφανές ότι ο Polanyi δεν είχε δίκαιο όταν υποστήριζε ότι η ανοδος του κρατισμού στη δεκαετία του '30 παρείχε την απόδειξη για τον ουτοπικό χαρακτήρα μιας αυτορυθμιζόμενης αγοράς και για την ύπαρξη μιας «υποκείμενης κοινωνικής διαδικασίας»⁴⁸ που οδηγεί τις κοινωνίες στην ανάληψη του ελέγχου των δικών τους οικονομιών της αγοράς. Στην πραγματικότητα, ο κρατισμός αποδείχτηκε ότι δεν ήταν τίποτα άλλο παρά ένα σχετικό σύντομο διάλειμμα στη διαδικασία αγοραιοποίησης. Με αυτή την έννοια ο «Μεγάλος Μετασχηματισμός» του Polanyi αποτέλεσε ένα μεταβατικό φαινόμενο που είχε σχέση με την αποτυχία της πρώτης προσπάθειας διεθνοποίησης των αγορών. Ήταν μια αποτυχία που δεν οφειλόταν τόσο στον υποτιθέμενο ουτοπικό χαρακτήρα της αγοραιοποίησης της κοινωνίας, όπως πίστευε ο Polanyi, αλλά μάλλον στο γεγονός ότι οι αντικειμενικές συνθήκες για την ολοκλήρωση της διαδικασίας δεν είχαν ακόμα δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης αγοραιοποίησης τον 19ο αιώνα. Από την άλλη μεριά, όμως, οι τέσσερις θεσμοί πάνω στους οποίους στηρίχτηκε η πρώτη φάση (σύμφωνα με τον Polanyi), βρίσκονται σήμερα σε μια διαδικασία αποκατάστασης τους. Οι θεσμοί αυτοί είναι η αυτο-ρυθμιζόμενη αγορά, το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων, το φιλελεύθερο κράτος και ο διεθνής Κανόνας Χρυσού. Σήμερα, ο κρατισμός οπισθοχωρεί παντού, ενώ πολλές κρατικές ρυθμίσεις σε σχέση με την αγορά έχουν καταργηθεί. Στην Ευρώπη, η δημιουργία, προς τα τέλη του αιώνα, μιας ανεξάρτητης ευρωπαϊκής κεντρικής τράπεζας, που θα αντικαταστήσει τις εθνικές κεντρικές τράπεζες, θα σηματοδοτήσει, στην πραγματικότητα, το τέλος του κράτους-έθνους στο οικονομικό επίπεδο. Επί πλέον, ένα σύστημα ισορροπίας δυνάμεων εγκαθίσταται μέσα στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών που ήδη ελέγχεται από τις πιο σημαντικές καπιταλιστικές χώρες. Επίσης, το φιλελεύθερο κράτος είναι σήμερα πανταχού παρόν. Και τέλος, ένα είδος Ευρωπαϊκού Κανόνα Χρυσού, με τη μορφή του

⁴⁷ Την εξέλιξη αυτή προβλέπει επίσης πρόσφατη οικονομική μελέτη. Βλ. Mica Panic, *European Monetary Union* (St. Martin's Press, 1993).

⁴⁸ K. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σελ. 29.

κοινού νομίματος, μπορούμε λογικά να αναμένουμε ότι θα έχει ήδη εγκατασταθεί μέχρι τα τέλη του αιώνα.

Στο κοινωνικό επίπεδο, ο ρητός «ένα έθνος» στόχος της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης αντικαθίσταται από τον υπόρρητο στόχο της «κοινωνίας των δύο τρίτων» της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Ο νεοφιλελεύθερος στόχος συνδέεται με το φόβο για την ανεργία και την αβεβαιότητα όσον αφορά την δυνατότητα επαρκούς κάλυψης των βασικών αναγκών (υγεία, παιδεία, στέγαση). Αυτή η αβεβαιότητα συνέβαλε σημαντικά στην υποχώρηση των ριζοσπαστικών ρευμάτων μέσα στο φεμινιστικό κίνημα, την ιδιώτευση των φοιτητών, τον μαρασμό του εργατικού κινήματος κι ούτω καθεξής. Ταυτόχρονα, η ελπίδα που πολλοί εναπόθεσαν στο Πράσινο κίνημα έχει ήδη εξανεμισθεί, εφ' όσον οι κυρίαρχες τάσεις μέσα στο κίνημα αυτό δεν αμφισβητούν τους βασικούς θεσμούς της οικονομίας της αγοράς αλλά αντίθετα είτε υιοθετούν τη σοσιαλδημοκρατική ιδεολογία ενδυνάμωσης της κοινωνίας των πολιτών, είτε καταφεύγουν στον περιβαλλοντισμό. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να ενδυναμώνεται τώρα το κύρος των ιεραρχικών δομών και θεσμών, που αμφισβητήθηκαν έντονα στην εποχή της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Εντούτοις, υπάρχει μια σημαντική διαφορά σε σύγκριση με την σοσιαλδημοκρατική συναίνεση, όσον αφορά το κοινωνικό εύρος της νέας συναίνεσης. Έτσι, ενώ η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση συνήθως βασιζόταν στη ρητή συμφωνία μεταξύ κεφαλαίου και εργατικών συνδικάτων, και συχνά έπαιρνε τον χαρακτήρα μιας ευρείας κοινωνικής συναίνεσης, η νεοφιλελεύθερη συναίνεση συνήθως υιοθετείται ρητά μόνο από τις ομάδες υψηλού και μεσαίου εισοδήματος (που επωφελούνται άμεσα απ' αυτήν) και ουδέποτε προσλαμβάνει τον χαρακτήρα μιας ευρείας κοινωνικής συναίνεσης.

Στο πολιτικό επίπεδο, η οικονομική κρίση της οικονομίας της αγοράς δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την θεαματική άνοδο του κινήματος της Νέας Δεξιάς. Σ' αντίθεση με την παραδοσιακή Δεξιά που εδράζονταν στην πολιτική φιλοσοφία, την παράδοση και την ιεραρχία, θεμέλια της Νέας Δεξιάς είναι η οικονομική «επιστήμη», ο ατομικισμός και η τυφλή πίστη στις δυνάμεις της αγοράς.⁴⁹ Ο ατομικισμός προσλαμβάνει τώρα ένα νέο νόημα, εφόσον σκοπός του είναι η απελευθέρωση του πολίτη από την «εξάρτησή» του από το κράτος-πρόνοιας. Έτσι, τα απελευθερωτικά αιτήματα της δεκαετίας του '60 για μια κοινωνία αυτοπροσδιορισμού διαστρεβλώνονται από τους νεοφιλελεύθερους και επαναδιατυπώνονται σαν αίτημα αυτο-προσδιορισμού μέσω της αγοράς. Αποτελεί, φυσικά, ειρωνική στροφή της ιστορίας το γεγονός ότι η αποτυχία του κρατικού σοσιαλισμού να δημιουργήσει αποτελεσματικούς μηχανισμούς για την αυτοπροστασία της κοινωνίας απέναντι στην αγορά χρησιμοποιείται σήμερα σαν το βασικό επιχείρημα υπέρ της αγοράς!

Παράλληλα, οι δομικές αλλαγές που συντελέστηκαν στον ενεργό πληθυσμό και που αναφέρθηκαν πιο πάνω δημιουργούν αντίστοιχες αλλαγές στη δομή του εκλογικού

⁴⁹ Βλ. N. Bosanquet, *After the New Right* (Heinemann, 1983).

σώματος, αλλαγές που είναι συμβατές με τη νεοφιλελεύθερη συναίνεση. Στη μεταβιομηχανική κοινωνία αναδύεται μια νέα τάξη εξειδικευμένων και καλά αμειβόμενων εργατών σε τομείς υψηλής τεχνολογίας, οι οποίοι, μαζί με σημαντικό τμήμα των απασχολούμενων στον επεκτεινόμενο τομέα των υπηρεσιών, αποτελούν την εκλογική πελατεία της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Οι ίδιες κοινωνικές ομάδες αποτελούν επίσης την πλειοψηφία της «κοινωνίας των δύο τρίτων». Οι ομάδες αυτές είναι εχθρικές απέναντι σε κάθε επέκταση του κρατισμού και προσελκύνονται όλο και περισσότερο από την ιδεολογία της ιδιωτικής παροχής υπηρεσιών σε τομείς όπως η υγεία, η παιδεία, οι συντάξεις κ.τ.λ. Το υπόλοιπο «ένα τρίτο» αποτελείται από τους άνεργους, απ' αυτούς που έχουν μερική απασχόληση, από τους χαμηλόμισθους κ.λπ., δηλαδή απ' όλους εκείνους που αποτελούν σήμερα την «υπο-τάξη», η οποία είτε απέχει ολοσχερώς από την εκλογική διαδικασία ή υποστηρίζει ακροδεξιά κινήματα.

Μετά απ' αυτές τις αλλαγές που συντελέστηκαν στη δομή του εκλογικού σώματος, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα προσπαθούν να προσελκύσουν νέους ψηφοφόρους «εκσυγχρονίζοντας» τον εαυτό τους, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Υιοθετούν επομένως αρκετές «ριζοσπαστικές» αρχές του νεοφιλελευθερισμού (διανομή μετοχών στους εργάτες, δικαίωμα επιλογής των καταναλωτών κ.τ.λ.) με συγκεκριμένο και εκπεφρασμένο σκοπό να απελευθερώσουν την «κοινωνία των πολιτών» από τον κρατισμό! Έτσι, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, είτε βρίσκονται στην κυβέρνηση (Γαλλία, Ισπανία), είτε στην αντιπολίτευση (Βρετανία, Γερμανία) έχουν ήδη υιοθετήσει τα κύρια στοιχεία της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης (ιδιωτικοποιήσεις, απελευθέρωση των αγορών, εγκατάλειψη της δέσμευσης για πολιτική πλήρους απασχόλησης μέσω του άμεσου ελέγχου της οικονομικής δραστηριότητας, υποβάθμιση του κράτους πρόνοιας), στοιχεία στα οποία συνήθως προσπαθούν να προσθέσουν κάποια «κοινωνική διάσταση». Η σχετική σοσιαλδημοκρατική προσπάθεια προσθήκης μιας τέτοιας υποτονικής διάστασης στις νέες συνθήκες της ΕΟΚ (Μάαστριχτ) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ακόμα και στη Σουηδία, που πάντα έπαιξε το ρόλο σοσιαλδημοκρατικού υποδείγματος, η νεοφιλελεύθερη συναίνεση επισημοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1992. Έτσι, εν μέσω μιας σοβαρότατης κρίσης που απειλούσε τη Σουηδική κορώνα και την ίδια την οικονομία της αγοράς, συντηρητικοί και σοσιαλδημοκράτες συμφώνησαν πάνω στη λήψη μιας σειράς μέτρων που οδηγούν σε ουσιαστική υποβάθμιση του κράτους-πρόνοιας.

Αποτέλεσμα των αλλαγών αυτών στην Ευρώπη είναι η «αμερικανοποίηση» της πολιτικής διαδικασίας. Τη θέση των παραδοσιακών αναμετρήσεων μεταξύ, απ' τη μια μεριά, των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων που υποστήριζαν την θέση της περαιτέρω επέκτασης του ρόλου του κράτους και, από την άλλη, των συντηρητικών κομμάτων που εξυμνούσαν τα πλεονεκτήματα της οικονομίας της αγοράς και προσπαθούσαν να επιβραδύνουν τον κρατισμό, έχουν πάρει σήμερα εκλογικές αναμετρήσεις οι οποίες έχουν τον χαρακτήρα καλλιστείων μεταξύ των ηγετών γραφειοκρατικών κομμάτων,

που χαρακτηρίζονται από ελάχιστες προγραμματικές διαφορές μεταξύ τους και των οποίων μοναδικός σκοπός είναι η διαχείριση της εξουσίας.

Τέλος, στο ιδεολογικό επίπεδο, η νεοφιλελεύθερη συναίνεση είναι σήμερα κυρίαρχη. Η συντηρητική φιλελεύθερη παράδοση στις κοινωνικές επιστήμες, ιδιαίτερα στην οικονομική, έχει και πάλι πάρει σήμερα τον χαρακτήρα ορθοδοξίας — μετά από ένα σύντομο ιστορικό διάλειμμα κατά το οποίο επικράτησαν οι Κεϋνσιανές κρατικιστικές ιδέες. Οι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν μαζικά υιοθετήσει το φιλελεύθερο «παράδειγμα της αγοράς», ενώ οι περισσότεροι πρώην μαρξιστές, μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, έχουν υιοθετήσει διάφορες μορφές «σοσιαλ-φιλελευθερισμού» που είναι πλήρως συμβατές με τη νεοφιλελεύθερη συναίνεση. Εξίσου συμβατό με τη νεοφιλελεύθερη συναίνεση είναι το κίνημα του μεταμοντερνισμού το οποίο, αποδίδοντας ίση αξία σε όλες τις παραδόσεις σχετικά με την κοινωνική οργάνωση, καταλήγει σε μία γενική οπισθοχώρηση στον κομφορμισμό και μία υπόρρητη (άν όχι ρητή) αποδοχή της αγοραιοποίησης της κοινωνίας.⁵⁰

Συμπερασματικά, είναι προφανές ότι η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού δεν αποτελεί συγκυριακό φαινόμενο, όπως παρουσιάζουν το θέμα οι σοσιαλδημοκράτες, αλλά ότι αντιπροσωπεύει την ολοκλήρωση της διαδικασίας αγοραιοποίησης που διακόπηκε από την άνοδο του κρατισμού. Το γεγονός ότι οι νεοφιλελευθερες πολιτικές υποστηρίζονται σήμερα και από τα συντηρητικά και από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, είτε βρίσκονται στην κυβέρνηση είτε στην αντιπολίτευση, και το γεγονός ότι τα βασικά στοιχεία του νεοφιλελευθερισμού έχουν ενσωματωθεί στις στρατηγικές των διεθνών οργανισμών που ελέγχουν την παγκόσμια οικονομία (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Παγκόσμια Τράπεζα) καθώς και στις συνθήκες που πρόσφατα μετασχημάτισαν την ΕΟΚ (Ενιαία Αγορά, Μάαστριχτ) καθιστά απόλυτα σαφές το ότι σήμερα βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια νεοφιλελεύθερη συναίνεση, που αντεκατέστησε την εκλείψασα σοσιαλδημοκρατική. Επί πλέον, η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην Ανατολή και της σοσιαλδημοκρατίας στη Δύση — σαν αποτέλεσμα της συρρίκνωσης της εκλογικής της πελατείας — δημιούργησαν τις πολιτικές συνθήκες για την ολοκλήρωση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Κι αυτό δεν σημαίνει απλώς επιστροφή στον καθαρό φιλελευθερισμό του 19ου αιώνα. Σημαίνει τη μεγιστοποίηση του ρόλου της αγοράς και την ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων επ' αυτής για τη διασφάλιση της μέγιστης δυνατής «αποτελεσματικότητας», με την έννοια των κερδών και της οικονομικής μεγέθυνσης.

Έτσι, μετά την αποτυχημένη προσπάθεια εισαγωγής ενός αυτο-ρυθμιζόμενου οικονομικού συστήματος τον περασμένο αιώνα, μια νέα σύνθεση επιχειρείται σήμερα. Η νέα σύνθεση, αν και έχει ακριβώς τον ίδιο αντικειμενικό σκοπό όπως και πριν, προσπαθεί να αποφύγει τις ακρότητες του καθαρού φιλελευθερισμού, συνδυάζοντας

⁵⁰ Βλ. Τ. Φωτόπουλος, «Η αντικειμενικότητα του απελευθερωτικού προτάγματος», *Κοινωνία και Φύση*, τομ. 1., αρ. 2.

αυτορυθμιζόμενες, ουσιαστικά, αγορές με διάφορους τύπους ασφαλιστικών δικτύων και οριακών ελέγχων που δεν επηρεάζουν τη διαδικασία αυτορύθμισης.

Επομένως, το κρίσιμο ερώτημα σήμερα είναι εάν η προστασία της ανθρώπινης ζωής (που συνεπάγεται την ικανοποίηση των βασικών ανθρώπινων αναγκών τουλάχιστον), καθώς και η προστασία του περιβάλλοντος είναι συμβατές με τη διαδικασία αγοραιοποίησης ή εάν, αντίθετα, πρέπει να απαλλαγούμε απ' όλο αυτό το σύστημα της αγοράς. Εάν αποδεχτούμε την περίπτωση της ασυμβατότητας, που προσπάθησα να υποστηρίξω, τότε πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο σκοπός δημιουργίας αποτελεσματικών μηχανισμών αυτο-προστασίας της κοινωνίας, μέσω της ενδυνάμωσης της κοινωνίας των πολιτών (όπως προτείνουν οι σοσιαλδημοκράτες, οι οικοσοσιαλιστές και άλλοι) είναι ακόμα πιο ουτοπικός από την προηγούμενη προσπάθεια να επιτευχθεί ο ίδιος στόχος μέσω της ενδυνάμωσης του κράτους: κάθε προσπάθεια ενίσχυσης αυτόνομων κοινωνικών θεσμών (εργατικά συνδικάτα, τοπικές κοινότητες κ.τ.λ.) μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς είναι μάταιη, ενόσω δεν επιδιώκει να υπερβεί την ίδια την οικονομία της αγοράς. Κι ο λόγος είναι ότι κάθε παρόμοια προσπάθεια θα είναι ασύμβατη με τις απαιτήσεις ανταγωνιστικότητας (της χώρας ή του οικονομικού μπλοκ στο οποίο ανήκει).

Με άλλα λόγια, στη σημερινή διεθνοποιημένη φάση της αγοραιοποίησης, η ανάγκη ελαχιστοποίησης του κοινωνικο-οικονομικού ρόλου του κράτους δεν είναι πλέον θέμα επιλογής, για εκείνους που έχουν τον έλεγχο της παραγωγής. Είναι όρος επιβίωσης. Κι αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το ευρωπαϊκό κεφάλαιο που πρέπει να ανταγωνιστεί με τα άλλα μπλοκ κεφαλαίου (Αμερική και Απω Ανατολή), τα οποία διεξάγουν τις επιχειρήσεις τους από βάσεις όπου η σοσιαλδημοκρατική παράδοση του κρατισμού δεν ήταν ποτέ ισχυρή. Αλλά, ακόμα και σε πλανητικό επίπεδο, θα πρέπει κανείς να διατυπώσει σοβαρές αμφιβολίες για το εάν είναι ακόμα δυνατό να ενδυναμωθούν οι θεσμοί της κοινωνίας των πολιτών μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς. Με δεδομένο ότι οι θεμελιώδεις στόχοι της παραγωγής σε μια οικονομία της αγοράς είναι το ατομικό όφελος, η οικονομική αποτελεσματικότητα και η μεγέθυνση, κάθε προσπάθεια συμφιλίωσης του «κοινωνικού ελέγχου» της κοινωνίας των πολιτών με τους σκοπούς αυτούς είναι καταδικασμένη σε αποτυχία εφόσον, όπως έχει ήδη δείξει η ιστορική εμπειρία της κρατικιστικής φάσης, κοινωνικός έλεγχος και αποτελεσματικότητα της αγοράς αποτελούν στόχους ασυμβίβαστους.⁵¹ Κι αυτός είναι ο λόγος που θα μπορούσε κανείς συναφώς να υποστηρίξει ότι η κεντρική αντίφαση της οικονομίας της αγοράς σήμερα έγκειται στο ότι κάθε αποτελεσματικός έλεγχος των οικολογικών συνεπειών της ανάπτυξης δεν είναι συμβατός με τις απαιτήσεις ανταγωνιστικότητας που επιβάλλει η παρούσα διεθνοποιημένη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης.

⁵¹ Βλ. επίσης Μ. Olson, *The rise and decline of Nations* (Yale, 1988).

Ακόμη, το γεγονός ότι σήμερα και ίδιοι οι νεοφιλελεύθεροι αναφέρονται στην ανάγκη να συνδυασθεί η κοινωνία των πολιτών με την ελεύθερη αγορά είναι μία ένδειξη της κατεύθυνσης που παίρνει τη στιγμή αυτή η νεοφιλελεύθερη συναίνεση. Έτσι, μετά τις ακρότητες του θατσερισμού και των Ρηγκανόμικς, που οδήγησαν την ανεργία και την φτώχεια σε μη κοινωνικώς ανεκτά επίπεδα, οι νεοφιλελεύθεροι φαίνεται ότι υιοθετούν το δήθεν «ριζοσπαστικό» αίτημα (το οποίο σήμερα βαυκαλίζει σοσιαλδημοκράτες οικοσοσιαλιστές κ.α.), για την ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών⁵²...

Τέλος, τα παραπάνω επιχειρήματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν επίσης και κατά της θέσης υπέρ ενός «νέου προστατευτισμού» που προβάλλεται πολύ πρόσφατα από ορισμένα ρεύματα μέσα στο Πράσινο κίνημα.⁵³ Το αίτημα για ένα νέο προστατευτισμό, στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, είναι και ανιστόρητο και ουτοπικό. Είναι ανιστόρητο, διότι αγνοεί τις δομικές αλλαγές που οδήγησαν στη σημερινή νεοφιλελεύθερη συναίνεση και τη διεθνοποιημένη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Είναι ουτοπικό, διότι δεν παίρνει υπόψη το γεγονός ότι κάθε αποτελεσματική απόπειρα επέμβασης στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς με τη μορφή προστατευτισμού (είτε του «παλιού» είτε του «νέου» τύπου) αναπόφευκτα θα είναι αντι-αποδοτική και μη ανταγωνιστική και, σαν τέτοια, θα αντίκειται στη λογική και τη δυναμική του ίδιου του συστήματος. Είναι, ακόμη, ουτοπικό διότι βασίζεται στη παραδοχή ότι το «πρασίνισμα» του εμπορίου, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Διεθνούς Τράπεζας, ή του ίδιου του καπιταλισμού⁵⁴ είναι απλώς θέμα να πεισθούν οι άνθρωποι για τα δεινά της «ιδεολογίας» του ελεύθερου εμπορίου και να ασκήσουν πίεση στις κυβερνήσεις για να αλλάξουν τις πολιτικές τους και όχι θέμα αλλαγής των πολιτικών και οικονομικών δομών, δηλαδή αλλαγής της ίδιας της οικονομίας της

⁵² Το Βρετανικό Ινστιτούτο Οικονομικών Υποθέσεων (IEA), ένα νεοφιλελεύθερο ερευνητικό κέντρο που έχει προτείνει πολλά από τα μέτρα που υιοθέτησε η θατσερική κυβέρνηση, πολύ πρόσφατα ετάχθη υπέρ ενός «καπιταλισμού της κοινωνίας των πολιτών» που θα στηρίζεται μεν στην ελεύθερη αγορά αλλά και θα δίνει δέουσα έμφαση στις αρχές της αλληλεγγύης και του αλληλοσεβασμού, βλ. David G. Green, *Reinventing Civil Society* (IEA, 1993).

⁵³ T. Lang & C. Hines, *The new protectionism; protecting the future against free trade* (Earthscan, 1993).

⁵⁴ Φυσικά, οι οπαδοί του «νέου προστατευτισμού» δεν φθάνουν στο σημείο να υποστηρίζουν ότι το «πρασίνισμα» του καπιταλισμού μπορεί να γίνει και με τη χρησιμοποίηση των αρχών της ανταγωνιστικής οικονομίας, εφόσον όλη η θέση τους βασίζεται σε μια επίθεση (ιδεαλιστική μεν, αλλά οπωσδήποτε επίθεση) κατά του ανταγωνισμού της αγοράς. Παρ' ήμιν όμως μερικοί περιβαλλοντολόγοι δεν έχουν παρόμοιους δισταγμούς. Βλ. για πρόσφατο παράδειγμα το άρθρο του Μιχ. Μοδινού «Πρασινίζοντας τη παραγωγική διαδικασία», *Νέα Οικολογία* (Ιούλ/Αυγ. 93), όπου ο συγγραφέας ονειρεύεται το πρασίνισμα του καπιταλισμού, επειδή οι ελέγχοντες τους οικονομικούς μηχανισμούς, με τη βοήθεια των επαγγελματιών πολιτικών στο περιβαλλοντικό κίνημα που συμβάλλουν στη δημιουργία «οικολογικής» συνείδησης, ανακαλύπτουν σιγά-σιγά τις επικερδείς ευκαιρίες στη «πρασινή» παραγωγή!

αγοράς, μέσω ενός μεταβατικού προγράμματος που θα οδηγεί σε μία οικολογική κοινωνία.⁵⁵

Ο Εθνικισμός σήμερα στην Ευρώπη

Η ανωτέρω επισκόπηση της ιστορικής σχέσης μεταξύ του κράτους-έθνους και της αγοράς στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες (φυσικά χρειάζεται ξεχωριστή ανάλυση για να εξεταστεί η ίδια σχέση στο χώρο της περιφέρειας) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ίσως είναι δυνατή η διατύπωση μιας χαλαρής αντίστροφης συσχέτισης μεταξύ αγοραιοποίησης και εθνικισμού. Μολονότι, φυσικά, πολύπλοκα φαινόμενα, όπως ο εθνικισμός, με κανένα τρόπο δε θα μπορούσαν να αποδοθούν σ' ένα και μοναδικό, ακόμα και σ' ένα τόσο σημαντικό, παράγοντα όπως ο οικονομικός, εντούτοις, δεν μπορούμε παρά να σημειώσουμε ότι σε προγενέστερες φάσεις αγοραιοποίησης, όταν δηλαδή η αγορά βρισκόταν κάτω από σημαντικούς κοινωνικούς ελέγχους και το κράτος-έθνος έπαιζε σημαντικό οικονομικό ρόλο, ο εθνικισμός βρισκόταν σε άνοδο. Αυτό ισχύει για την πρώτη φάση αγοραιοποίησης, όταν ευδοκίμωσε ο προστατευτισμός, αλλά και για τη φάση του κρατισμού στον μεσοπόλεμο, ιδιαίτερα την εθνικιστική μορφή του κρατισμού (Γερμανία, Ιταλία κ.λπ.). Από την άλλη μεριά, στη σημερινή διεθνοποιημένη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, όπου μαραίνεται ο οικονομικός ρόλος του κράτους-έθνους, ο εθνικισμός βρίσκεται επίσης σε υποχώρηση. Μολονότι αυτό ισχύει σήμερα μόνο σε σχέση με τις χώρες της ΕΟΚ, σε κάποια στιγμή τον επόμενο αιώνα ίσως θα είναι ο κανόνας και για μεγάλο μέρος της Αμερικής και της Ασίας.

Προς το παρόν, στην Ευρώπη, τη γενέτειρα του κράτους-έθνους και του εθνικισμού, μια διπλή διαδικασία έχει τεθεί σε κίνηση. Στη Δυτική Ευρώπη, υπάρχει σήμερα μια κίνηση για τη σύσταση ενός ομοσπονδιακού υπερεθνικού κράτους, πράγμα που αντανακλά το γεγονός ότι ο πυρήνας των χωρών της ΕΟΚ έχει ήδη εισέλθει στην ανώτατη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Στην πραγματικότητα, η Δυτική Ευρώπη διέρχεται σήμερα μια μεταβατική περίοδο, όπου η οικονομική δομή κάθε κράτους-έθνους έχει ήδη διεθνοποιηθεί, ενώ η πολιτική δομή, από τυπική τουλάχιστον άποψη, εξακολουθεί ακόμα να έχει τη μορφή του κράτους-έθνους. Από την άλλη μεριά, η Ανατολική Ευρώπη διέρχεται κι αυτή μια μεταβατική περίοδο, η οποία όμως είναι ποιοτικά διαφορετική σε σύγκριση μ' αυτή της Δύσης. Η διαδικασία αγοραιοποίησης στις Ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες διακόπηκε βίαια από την έλευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Επομένως, σ' αυτές τις χώρες το κράτος διαδραματίζει σήμερα τον ίδιο ρόλο που έπαιξε στη Δυτική Ευρώπη τον περασμένο αιώνα, όταν είχε εμπλακεί στη διαδικασία εγκατάστασης του συστήματος ελεύθερων αγορών. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο ρόλος του κράτους-έθνους έχει κρίσιμη σημασία και το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει ένα σημαντικό παράγοντα για να ερμηνεύσουμε την άνοδο του εθνικισμού σ' αυτές τις χώρες. Με μία έννοια, οι σημερινές εθνικιστικές

⁵⁵ Βλ. Τ. Φωτόπουλος, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, αρ. 3.

συγκρούσεις σηματοδοτούν την πλήρη ενσωμάτωση των εν λόγω χωρών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Από τη στιγμή που ολοκληρωθεί η διαδικασία αγοραιοποίησης και οι χώρες αυτές ενσωματωθούν πλήρως στο σύστημα (ως η περιφέρεια της Δυτικής Ευρώπης) θα μπορούσε κανείς να αναμένει όχι μόνο το μαρasmus των εθνικιστικών συγκρούσεων στην περιοχή, αλλά επίσης την ενεργό συμμετοχή των χωρών αυτών στην ανάδυση του ευρωπαϊκού υπερεθνικού κράτους.

Συμπερασματικά, η κρίσιμη επιλογή σήμερα δεν είναι μεταξύ διεθνισμού και εθνικισμού, όπως στο παρελθόν. Ο εθνικισμός, μέσα στο πλαίσιο των αναδυόμενων οικονομικών μπλοκ, δεν έχει κανένα νόημα. Κι όχι μόνο με την έννοια της πολιτικής και οικονομικής αυτονομίας αλλά επίσης και με την έννοια της πολιτιστικής αυτονομίας. Ο πολιτιστικός εθνικισμός σε ένα ηλεκτρονικό περιβάλλον, όπου το 75% της διεθνούς επικοινωνιακής ροής ελέγχεται από ένα μικρό αριθμό πολυεθνικών εταιρειών,⁵⁶ στερείται σχεδόν κάθε νοήματος. Με άλλα λόγια, ο πολιτιστικός ιμπεριαλισμός σήμερα δεν χρειάζεται, όπως στο παρελθόν, τη διπλωματία των κανονιοφόρων για να ενσωματώσει και να απορροφήσει διαφορετικές κουλτούρες. Η αγοραιοποίηση της επικοινωνιακής ροής έχει ήδη δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την υποβάθμιση της πολιτιστικής διαφορετικότητας σε κάποιο είδος επιφανειακής διαφοροποίησης φολκλορικού τύπου.

Το πραγματικό, λοιπόν, πρόβλημα είναι ποια μορφή οργάνωσης των λαών σε κάθε μπλοκ θα μπορούσε να διασφαλίσει την πολιτική, οικονομική και πολιτιστική τους αυτονομία. Μπορούμε να ταξινομήσουμε τις κυριότερες προτάσεις για την ευρωπαϊκή ενοποίηση ως εξής:

α. Η πρόταση για τη σύσταση Κοινοπολιτείας των κρατών-εθνών. Η πρόταση αυτή υποστηρίζεται από την ευρωπαϊκή δεξιά, από τους ακραίους εθνικιστές του Λεπέν στη Γαλλία μέχρι τους νεοφιλελεύθερους θατσερικούς στη Βρετανία. Σκοπός τους είναι η διαιώνιση του κράτους-έθνους μέσα στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Οι υποστηρικτές της πρότασης αυτής προφανώς δεν είναι σε θέση να συνειδητοποιήσουν τη σημερινή μετάβαση σε μια νέα φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης που έχει δημιουργήσει μια θεμελιακή ασυμβατότητα μεταξύ της πολιτικής δομής του κράτους-έθνους, που χαρακτήριζε τη πρώτη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης τον περασμένο αιώνα, και της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομικής δομής.

β. Η πρόταση για τη σύσταση Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας. Η πρόταση αυτή υποστηρίζεται από τους πολιτικούς εκπροσώπους της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, δηλαδή από τα φιλελεύθερα και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και τους συνοδοιπόρους τους στο Πράσινο κίνημα. Σκοπός τους είναι η σύσταση ομοσπονδίας μεταξύ των

⁵⁶ Βλ. σχετικά το άρθρο του καθηγητή Κ. Γουλιάμου, καθηγητή επικοινωνίας που διδάσκει στον Καναδά, στο *Βήμα της Κυριακής* (09/02/1992).

σημερινών κρατών και η σταδιακή συγκέντρωση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας σε ομοσπονδιακά όργανα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα κι ούτω καθεξής). Μολονότι η πρόταση αυτή είναι πιο ρεαλιστική σε σχέση με την πρόταση για τη σύσταση Κοινοπολιτείας και είναι πολύ πιθανό να υλοποιηθεί μέχρι τα τέλη του αιώνα, θα πρέπει να τονιστεί ότι υιοθετεί πλήρως τη δυναμική που συνοψίζεται από το μότο «ανάπτυξη ή θάνατος» της οικονομίας της αγοράς. Στην πραγματικότητα, ο μονοδικός στόχος των φιλελευθέρων οι οποίοι υποστηρίζουν την πρόταση αυτή είναι η δημιουργία μιας πολιτικής δομής που θα ήταν συμβατή με τη διεθνοποιημένη οικονομική δομή. Με άλλα λόγια, στόχος είναι η δημιουργία των καλύτερων δυνατών συνθηκών για τον εξοντωτικό ανταγωνισμό με τα άλλα οικονομικά μπλοκ, τα οποία αναμένεται να βρίσκονται σε πλήρη επιχειρησιακή λειτουργία στις αρχές του ερχόμενου αιώνα. Από την άλλη μεριά, οι σοσιαλδημοκράτες και οι συνοδοιπόροι τους στο οικολογικό κίνημα, βλέπουν στη σύσταση μιας τέτοιας ομοσπονδίας την ανάπτυξη ενός είδους ευρωπαϊκής κοινωνίας των πολιτών που θα προστατεύει την κοινωνία από την αγορά. Ωστόσο, οι ίδιοι λόγοι που οδήγησαν στην αποτυχία του κρατισμού θα οδηγήσουν αναγκαστικά και στην αποτυχία του προτεινόμενου διεθνούς κρατισμού. Το θεσμικό πλαίσιο που εγκαθίσταται με την Ενιαία Αγορά και τις Συνθήκες του Μάαστριχτ ενσωματώνει σαφώς όλες τις βασικές αρχές της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού.⁵⁷ Η λογική της αγοράς, επομένως, προσδίδει ένα καθαρά ουτοπικό χαρακτήρα στη σοσιαλδημοκρατική ρητορεία σχετικά με τις δυνατότητες της κοινωνίας των πολιτών.

γ. Η πρόταση για σύσταση Συνομοσπονδίας σοσιαλιστικών κρατών. Η πρόταση αυτή υποστηρίζεται από σοσιαλιστές που έχουν παραμείνει εκτός της «εκσυγχρονιστικής» Αριστεράς και εξακολουθούν να θεωρούν ότι το παλαιό σοσιαλιστικό ιδεώδες της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι εντελώς ασύμβατο με το θεσμικό πλαίσιο της νέας Ευρώπης.⁵⁸ Σύμφωνα με την τάση αυτή, κάτω από της σημερινές συνθήκες διεθνοποίησης, η σύσταση μιας τέτοιας συνομοσπονδίας αποτελεί τη μόνη μορφή ενοποίησης που επιτρέπει τη συνέχιση, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, του κράτους-πρόνοιας και της δέσμευσης για πλήρη απασχόληση, χωρίς να θυσιάσει η εθνική αυτονομία. Εντούτοις, η πρόταση αυτή δεν παίρνει υπόψη της την ιστορική εμπειρία που σαφώς δείχνει ότι η απόπειρα συγκέντρωσης της πολιτικής εξουσίας, με στόχο τη μείωση της συγκέντρωσης οικονομικής εξουσίας που επιφέρει η οικονομία της αγοράς (περίπτωση σοσιαλδημοκρατίας στη Δύση), ή ακόμη και την ολοσχερή εξάλειψή της (περίπτωση υπαρκτού σοσιαλισμού στην Ανατολή) ήταν μάταιη και ολοκληρωτική αντίστοιχα. Με άλλα λόγια, οι υποστηρικτές της πρότασης αυτής δεν μπορούν να αντιληφθούν ότι η απάντηση στη συγκέντρωση της οικονομικής εξουσίας δεν είναι μια αντίστοιχη συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας, αλλά η ριζική διασπορά και των δύο. Επίσης, καθώς η πρόταση αυτή ταυτίζει την οικονομική μεγέθυνση με την πρόοδο, δεν

⁵⁷ Βλ. Τάκης Φωτόπουλος, *Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης* (Γόρδιος, 1993), κεφ. 12.

⁵⁸ Βλ. π.χ. Eric Heffer, «A rallying call for Eurosocalists», *The Guardian* (01/11/1990).

παίρνει υπόψη της την αλληλεξάρτηση μεταξύ συγκέντρωσης οικονομικής εξουσίας και οικονομικής μεγέθυνσης, αλληλεξάρτηση που έχει οδηγήσει στη σημερινή ρήξη μεταξύ κοινωνίας και φύσης.

δ. Η πρόταση για τη σύσταση Συνομοσπονδίας αυτόνομων περιφερειών. Η πρόταση αυτή, που αντανάκλα τις απόψεις της κοινωνικής οικολογίας, έχει για αφετηρία την πεποίθηση ότι ο μόνος τρόπος για να διασφαλιστεί η κοινωνική και ατομική αυτονομία στο πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο είναι η επανενσωμάτωση κοινωνίας και οικονομίας δηλαδή η δημιουργία θεσμών που θα στήριζαν μια άμεση και οικονομική δημοκρατία.⁵⁹ Έτσι, οι ίδιες αρχές που θα ίσχυαν σε σχέση με την διαδικασία λήψης αποφάσεων στο πλαίσιο των συνομοσπονδιών των κοινοτήτων, (δηλαδή του συντονισμού από συνομοσπονδιακά εκτελεστικά συμβούλια που αποτελούνται από εντεταλμένους, ανακλητούς και εναλασσόμενους αντιπροσώπους) θα μπορούσαν να εφαρμοστούν και σε σχέση με τη Συνομοσπονδία των περιφερειών — υπό τον όρο ότι θα ίσχυε μια αυθεντική αρχή επικουρικότητας που θα καθόριζε τον τύπο των αποφάσεων οι οποίες λαμβάνονται σε κάθε επίπεδο. Και αυτό, σε αντίθεση, βέβαια με την ΕΟΚική αρχή της επικουρικότητας που εναποθέτει στα τοπικά όργανα όλες τις μη σημαντικές αποφάσεις.

Αυτό που διαφοροποιεί την παραπάνω πρόταση για την Συνομοσπονδία των περιφερειών από τη συνηθισμένη Πράσινη πρόταση για την «Ευρώπη των περιφερειών», ή από την οικοσοσιαλιστική πρόταση για τις «αυτόνομες περιφέρειες μέσα σε μία ενοποιημένη Ευρωπαϊκή ήπειρο»⁶⁰ είναι ότι στηρίζεται όχι τόσο στη μη παραδοχή του κράτους-έθνους (το οποίο ακόμη και στο ΕΟΚικό πλαίσιο μαραίνεται) όσο στη μη παραδοχή της συγκέντρωσης πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, την οποία συνεπάγεται ο χωρισμός της πολιτείας από την οικονομία, στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και της έμμεσης δημοκρατίας. Με άλλα λόγια, η πρόταση αυτή αποβλέπει στον αποκλεισμό της συγκέντρωσης εξουσίας, η οποία προκύπτει από τη οργάνωση της πολιτικής, στο πλαίσιο πολιτικών δομών που βασίζονται στη κοινοβουλευτική δημοκρατία, και από την οργάνωση της οικονομίας, στο πλαίσιο οικονομικών δομών που βασίζονται στην οικονομία της αγοράς. Όπως προσπάθησα να δείξω παραπάνω, οι στόχοι στους οποίους συνήθως αναφέρονται οι «ορθόδοξοι» Πράσινοι, οι οικοσοσιαλιστές κ.α. (οικολογική ισορροπία, πλήρης απασχόληση, αναδιανομή εισοδήματος και πλούτου, δραστική αλλαγή στη ποσότητα και το πρότυπο της παραγωγής και της κατανάλωσης, προστατευτισμός κ.λπ.) προϋποθέτουν τον

⁵⁹ Βλ. τὰ άρθρα των M. Bookchin και H. Hawkins, σχετικά με τις γενικές αρχές πάνω στις οποίες θα μπορούσε να στηριχτεί μια τέτοια συνομοσπονδιακά οργανωμένη οικολογική κοινωνία, καθώς και το άρθρο μου «Οι οικονομικές βάσεις της Οικολογικής Κοινωνίας», όπου διατυπώνεται μία λεπτομερής πρόταση για την άμεση και οικονομική δημοκρατία, Κοινωνία και φύση, τομ. Ι, αρ. 3.

⁶⁰ Penny Kemp κ.α. *Europe's Green alternative* (Greenprint, 1992), σελ. 42. Ελληνική έκδοση, *Το Μανιφέστο των Οικοσοσιαλιστών* (Εποχή).

αποτελεσματικό κοινωνικό έλεγχο της οικονομίας της αγοράς και, επομένως, είναι ασυμβίβαστοι με τη λογική και τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς.

Το ίδιο το γεγονός ότι ορισμένες παραλλαγές της υιοθετούνται σήμερα και από τους Σκωτσέζους μέχρι τους Καταλάνους) δεν είναι φυσικά τυχαίο. Παρά το γεγονός ότι τα κινήματα αυτά θεωρούν τη συνομοσπονδιακή λύση σαν το καλύτερο μέσο για να διατηρήσουν την πολιτιστική τους ταυτότητα, εντούτοις εκφράζουν επίσης, έστω με ένα στρεβλό τρόπο, το αίτημα για ατομική και κοινωνική αυτονομία. Η στρέβλωση εκπηγάζει από το γεγονός ότι η αγοραιοποίηση της κοινωνίας υπονομεύει τις κοινοτικές αξίες που ιστορικά χαρακτηρίζουν την ουσία των κοινοτήτων (αμοιβαιότητα, αλληλεγγύη, συνεργασία) και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την επικράτηση των αξιών της αγοράς (ανταγωνισμός, ατομικισμός). Επομένως, στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, το αίτημα για την πολιτιστική αυτονομία δεν στηρίζεται στις κοινοτικές αξίες αλλά στις αξίες της αγοράς που, με τη σειρά τους, ενθαρρύνουν την ένταση και τις συγκρούσεις με άλλες πολιτιστικές κοινότητες. Τέλος, η τρέχουσα νεορατσιστική έκρηξη στην Ευρώπη έχει άμεση σχέση με την αποτελεσματική υπονόμηση των κοινοτικών αξιών από τον νεοφιλελευθερισμό, καθώς και με την αυξανόμενη ανισότητα και φτώχεια, αποτέλεσμα της ανόδου της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης.

Φυσικά, η εγκαθίδρυση μιας οικολογικής κοινωνίας που θα βασίζεται στην άμεση και οικονομική δημοκρατία, δεν σημαίνει την αυτόματη εξάλειψη των πολιτιστικών εντάσεων, οι οποίες θα μπορούσε κανείς να αναμένει ότι θα συνεχιστούν για μακρά χρονική περίοδο μετά από μια τέτοια εξέλιξη. Εντούτοις, θα ήταν ρεαλιστικό να υποθέσει κανείς ότι μια κοινωνία που αποσκοπεί στην εξάλειψη της συγκέντρωσης της εξουσίας θα επέφερε σημαντική ποιοτική αλλαγή στις σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων, παρόμοια με αυτή που αναμένεται να επιφέρει στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων — αλλαγή που θα συνέβαλε στη ελαχιστοποίηση των πολιτιστικών εντάσεων.

Έτσι, ένα νέο κίνημα που θα αποσκοπούσε στην τελική αντικατάσταση του κράτους-έθνους από τη συνομοσπονδία κοινοτήτων και του ομοσπονδιακού υπερ-εθνικού κράτους από τη συνομοσπονδία των αυτόνομων περιφερειών θα μπορούσε να καταστήσει περιττές τις εθνικιστικές συγκρούσεις. Επιπλέον, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια αληθινά «άλλη» Ευρώπη, στη θέση της Ευρώπης των αγορών και των πολυεθνικών που οικοδομείται σήμερα από τους νεοφιλελεύθερους, τους σοσιαλδημοκράτες και τους συνοδοιπόρους τους στο Πράσινο κίνημα.-